

SRETEN ASANOVIĆ/ ZVIJEZDE PADAJU

SRETEN ASANOVIĆ

ZVIJEZDE PADAJU

izabrane priče

Umjesto predgovora

Ima pisaca čija je pojava u kulturi jednog naroda nalik elementarnoj nepogodi: nakon njih ništa više u toj kulturi isto nije. Sruše stare temelje i na razvalinama dignu svoj bastion, svoju zadužbinu. A u njoj, pored slave i slavlja utamničen je i slatki zanos narodne potrebe za idolima. A gdje ima idola, skrito je narodno biće. Sreten Asanović nije od takvih pisaca.

Ima i pisaca od čijeg bljeska, lažnog vatrometa, sine dolina nastanjena površnim čitaocima: zanesenim tragačima za lakim životom punim šarenila koga im knjige ovakvih pisaca nude - obećanje i lažnu vjeru

da je moguće u umjetnosti pronaći olakšanje za голу ledinu života. Poput vrelog ljetnjeg dana koji nas okupira, da bi se u suton, nakon žaropeka, s vjetrom osvježena, zaboravila slast blijede poruke koju su natovarili na naše emocije. Ovakve knjige pomete nehaj. Među piscima takvih knjiga Asanović Sretena sigurno nema.

Najzad, ima i pisaca koji svakom svojom riječi i svakim svojim stvaralačkim nervom potvrđuju bit naroda kome pripadaju i suštinu njegove kulture. Takvi pisci su emanacija narodnog duha, oni su statutarari onog značenja kojim se, obično, odlikuju najbolji pisci jedne nacije.

Mislim da Sreten Asanović u najvećoj mogućoj mjeri nosi i svojim književnim opusom potvrđuje epitet barda nacionalne, crnogorske književnosti, bit njenog etniciteta, etike i estetike. Poznajem ga dovoljno dugo da mogu i sebi i vama bez dvoumljenja i u svakoj prilici potvrditi uvjerenje da crnogorska književnost u djelu Sretena Asanovića ima silan meteriz, toliko jak da odoli vremenu i toliko lijep da pred njim ljudi zastanu.

U svemu što je dosad napisao (a ja mu ne vjerujem kad kaže da više neće ni slova napisati!) prepoznajem gradju od koje će se graditi svaka ozbiljnija cg hrestomatija, svaka historija crnogorske

književnosti i kulture uopšte. Koju ćemo mi u Crnoj Gori dobiti jednog dana...

Sve što dotakne ovaj pisac pozlati. Njegovo pero ne piše, već kleše. Asanović spada u onu grupu jezičkih čistunaca kakvih je sve manje u ovom vremenu obilja riječi i njihove zvonjave. Jezik i stil rodonačelnika crnogorske kratke priče, njegova perfektna stilistika, na najbolji je način potrdila mukom dobijenu bitku za samosvijest i samobitnost crnogorskog jezika - koga je Sreten Asanović u svom romanu *Putnik* uzdigao do najvišeg stepena. Najzad, ne smijemo smetnuti s uma da se marljivost njegovog pisma, odmjerенost njegove misli, životnost njegovih dijaloških formi i vanredna ekspresivnost njegovog pejzaža, izgrađivala i kultivisala i na uredničkom poslu, koga je ovaj poslenik kulture odradio vrhunski, na čast i ponos jugoslovenske i crnogorske časopisne produkcije. Ko je imao zadovoljstvo da prelista prve brojeve sarajevske revije *Odjek* (a ja sam u tom štivu uživao kao sarajevski student), te ko je imao sreću da čita časopis *Stvaranje* za vrijeme dok je njeno kormilo držao Sreten Asanović, znao je što je zadovoljstvo čitanja vješto odabranih tema koje su obrađivali najpoznatiji pisci onog vremena.

Sreten Asanović je jedinstvena pojava naše kulture

koja je oplemenila sva mjesta na kojima je u kulturi boravio. U maniri onih stilista iz diskretnog života i odmjerenih postupaka, koji se tako skladno glasaju i njegovim literarnim opusom, Asanovic je pravilo - jedinstvo mjesta, vremena i radnje svojih dela, stopio skladom i u prostoru svog privatnog života. Doista sam ubijeden da je Sreten Asanović jedinstveni gospodin i naše literature i naše tek razlistale ophodnje kojom ćemo kretati u evropski prostor. On je i potvrda moje vjere da se takvo crnogorsko gospodstvo, njime pokazano, ponajviše potvrđuje viteštvom u skromnosti a junaštvom u diskreciji. Ugrađujući na spomeniku crnogorskog bića svoj dio, on ga nije površno glorifikovao, jer se ni na jednom mjestu, ni perom ni djelom nije razmetao emocijama kakvima se naš puk kojiput voli mamiti. Nema barjačenja stilskim figurama niti ponesenosti događajem i slikom. Jezik mu je precizan i stegnut, pismenost vrhunska, a suzdržanost redovita na onim mjestima gdje se krhki pisci obično zanesu i zakovitlaju. Kod ovog pisca suzdržanost je obaveza: svoj je doživljaj građanskog, rodoljubnog, intelektualnog i umjetničkog svodio u okvire jezuitske norme da se sve ono što se podrazumijeva i ne spominje. PLIMA je objavila nekoliko knjiga Sretena Asanovića. Tu spadaju i njegova *Izabrana djela*

(2003) u četiri toma, izdanje na koje je naša redakcija posebno ponosna. Imali smo sreću da u Crnoj Gori za saradnika imamo čovjeka koji razumije naš lijepi zanat, koji ga afirmiše svojim iskustvom a posebno svojom reputacijom crnogorskog klasika. Otac crnogorske kratke priče stanio se u PLIMI potvrđujući jednu od boljih formula u izdavaštvu: prvorazredni autor i agilni izdavač.

O PLIMI meni nije umjesno suditi, ali o Sretenu Asanoviću, dakako, jeste.

Uzmite ma koju priču Sretena Asanovića, ma koji segment njegove proze, zahvatite pažnjom neki odlomak njegovog romana, otkriće vam se redovito ljepota slike i bogatstvo iskaza koji književnost i čine tako osobitom ljudskom djelatnošću. Naše crnogorske naravi, naša herojstva i kukavičluci, naša patnja i užasi, naivnost i snaga, naš ponos i naša vjera u naš kamen i naša nebesa, neutažena želja da opstanemo i inat da se opiremo tuđem i zlom, da budemo dika starini i ures novini, sve to u Asanovićevom rukopisu narasta do aksioma etike po kome se, uprkos svemu teškom iza nas, mi ubrajamo u male narode velikih pregnuća. I u one koji znaju spašavajući se od sebe samih i drugima biti uzdanica. Bar smo po tome ponajviše bili narod paradoksa. A nije pretenziozno reći da je Sreten Asanovic među nama bio

esencija takvog narodnog dara, a istovremeno i pisac univerzalne ljudske sudbine.

Stoga mi se od početka urezalo uvjerenje da kad god pomislim na Sretena Asanovića ja mislim na Crnu Goru i Crnogorce. Kao i na pisca koji evropsko naslijeđe smatra svojom duhovnom domovinom.

Jovan Nikolaidis

ZLOSLUT

SVADBA

Kuće suvomeđe pokrivenne slamom izgubile se u opaljenom polju koje zimi deru kiše i vjetrovi a ljeti sunce prži i ispija i drvo i kamen i list i travku. Sive kućice čija se vrata nikad ne zatvaraju i liče na tamna ždrijela, jedva se razlikuju od okoline, jer iste su boje i natrula slama i zidovi i isprane njive i ispucale livade sa rijetkim oglodcima stogova sijena; što nije prah i kamen, kao da je opareno vrelom vodom ili posuto solju. Ništa se ne pokreće, sve se zaustavilo; ni ljudi ni stoke po prašnjavim dvorištima u ravnici po kojoj je mrk i krupan oblutak prosut kao jalovo sjeme.

Iznenada nejasan lelek probi iz kuće suvomeđe iskraraj stare košćele tanka hlada. Glas zadrhta i otkide se nekud. Na tamnoj praznini vrata pojaviš se dvije sjenke spojene nosilima.

“Ćemovsko, što nikad, pritiskao pramen tame. Svom Zetom, ojađene snahe strižu bogate vijence što im se niz pleće prosipaju. Danas je trideset i treći vaskrs od velike vojne, a sa ove goleti pomor se ne odseli. Puške tako umukoše da više ni rođenje muške glave ne pozdravljaju. Ni smrt. Knjaz nam se lani zakralji, a nas još kolera tamani. Zalud pitomismo ovo suvo polje, trag nam utrije krvnica. Iz dana u dan, ne čekajući ni da se olade, gluvo odnosimo pred crkveni prag po dvoje troje nosila...”

Mrca nose ka groblju istim putem kojim su prije nekoliko dana odnijeli dijete. Muž nosi prvi, otupio i pale glave; đever krače između zadnjih ručica na nosilima, zagledan u snahu obučenu u svadbenu ruho, i mrmlja ustima kao da vrača.

“Niko da nas pita kud smo krenuli, nevjesto; nikoga da vidi svečano ruho. Mali su crni svatovi, selo je utrnuo od jada. Krvnika ne vidiš, a siječe kud najviše boli. Nada jedva tinja - posljednjega još ne izniješe.

“Ledno će te dočekati Mramorni brijeg i crkvica; i oni su se zasitili naše grke krvi. Što me tako gledaš?

Vidiš li muža što ti smeten gazi ispred noga? Ništa mu nijesi kazala pred hadžiluk. Što da mu rečemo prokletnici...”

Koračali su polako, obilazili plotove i drače. Pri samom izlasku iz sela prodoše ih dvije žene u crnini i svečano odjeven starac. Ni pozdrava ne bi. Sve je ponovo utonulo u neki mir, samo su koraci strugali po šljunku i pokoja lasta usijecala se u nebo.

“Nećemo više zajedno na Sadove, a žito je za prašek prispjelo. Spržiće ga zvijezda, jer kako se zaigralo – najnesrećniji će motiku dizati.

“Znade li, tuđa nevjesto, da sam te milovao drukčije no što pristoji?! Kad ono, sad godina, kopasmo na baštini, ti pričaše o vučici što te iz sna trgla, o divljim pčelama i stijeni iz koje si med vadila. A ja mišljah da te prisoje za mene podiglo. Smjerah da bježim u svijet s tobom – izgubio oba svijeta! Kad taj drvomor poče da me izjeda, potegoh motikom. Ti priskoči na prigušeni jauk. Streknula si od mog raskoljenog palca, prepade te krv izmiješana sa zemljom. Pošto mi opru i zavi brazgotinu, pitala si: kako to bi.

Sramotna se istina ne priznaje, – zar u svijet, zar se udarih da se otriježnim? Skrih se iza šale: za palac mi se učini da je iz zemlje provirila glava kornjače, pa gađah motikom... eto... Iako ne bi smijeha da

zabunu razagna, mislim, nijesi se dosjetila. Boli li te – pitala si. Ne dok si ti... – rekoh ja razbrat. Tada si se nešto mnogo zamislila...”

Crkveno dvorište na Mramornom brijegu je malo, opasano suvomeđom, sa dvije–tri košćele, a negdje pri gornjem dijelu pobole se zidine crkvice. U razvalini obraslom lišajem i mahovinom samo ćukovi prave gnijezda. Noću kao strašilo štrči toranj iznad ledina i ugari. Mjesec kroz pukotine zasječe njenu prazninu, učini je vazdušastom i sleđenom.

Brzo se ispare lješevi u šupljoj pržini. Ni godina ne prođe, a ostanu samo rijetke šare na koretu ili džamadanu, tmaste i progorjele, i kosti, šupljikave i ptičije. I vodu i čovjeka popije ljuta zemlja.

”Bježasmo od sebe samih; u kući se ne savijah do one noći kad se mali topljaše u znoju i gorušici. Bjehu pospali a ti sjedaše pokraj ognjišta i sušaše pelene. Oganj je cvilio, pod mokrim lozovinama nije bilo žara. Pelene ne bijahu ni do pola suve, a sin ti se već koprao u vodi i trebala mu je suvota. Ushodala si se po kući, pa kad ti se učini da spavamo, ti se razgoliti. Zadnji plamičak s ognja obasja te kao od majke palu. Razumjeh: za mišicu da te stegnem, junaka bi mi rodila. Pobludila si dlanovima preko svojih bedara kao da gledaš jesu li dovoljno vrela. Kad si stala umotavati mokre pelene oko

sebe, sjetih se da ćeš tako da ih sušiš. Obučena si legla i pokrila glavu. A ja sam mislio kako se tvoja snaga raskaljuje; meni je bilo zima, snaho. Izvukoh se polako ispod pokrivača, da ne čuješ, da niko ne čuje; ogrnut kožuhom izađoh u noć. Napolju me sreće kiša, kapi kao orasi. Bijesna vjetruština ječaše ledinama i munje igrahu iznad Golog vrha. Sve to ne utuli vražji oganj što se bješe razgorio u meni. Trčao sam prema Mramornom brijegu, i nigdje ništa sem kupinova plota i sirove drače, nigdje drveta koje bih mogao da ogulim; i njih, učini mi se, pokupila ova pokora. Grabio sam prijeko dok ne izbih na crkovno, pa munjama vođen pokupih izbišale krstove oborene vjetrom. Ti me ne ču kad se vrnuh, san te bješe osvojio. Izdrobih te odpatke i naložih veliki oganj kao da je svadba. Pogledah te grešno i probudih: ustani, pelene da osušiš! Nijesi ništa rekla, ali ti na licu viđeh stid; razumjela si da nijesmo svi spavali. Pelene si, izgleda, izvukla još ležeći, pa pride ognju da ih sušiš. Sjedio sam naspram tebe i mislio kako te sam đavo poslao u ovo žedno polje da ga uljepšaš i zacrniš...”

Sjenke sa nosilima ujednačeno su gmizale uz Mramorni brijeg. Pognutih glava, oba čovjeka kao da su bila duboko zagledana u sebe. Gore na brijegu čekao je novi plitki grob, ispod oniskog jalovog

oblaka; s juga, sunčev zrak padao je pravo na nosila.

“Svadba, svadba! Vidiš li, sunce ti je došlo u pohode. Na jad nam dođe, nevjesto! Osuših se onoga dana kad videh da ćeš i ti brzo na Mramorni brijeg. Da ćemo tu prebolovati smrtnu, ti čista a ja grešnik bez grijeha...”

Dva čovjeka spustiše nosila pored groba, ali ne huknuše u dlanove. Muž je i dalje zurio u neku tačku a đever gledaše u porušeno lice žene na nosilima. Poslije malog predaha, đever siđe u rupu i prihvati od brata snahu pa je lagano spusti pored svojih noga. Uspravi se, još jednom je pogleda, pa iskoči. Namjestiše ploče i zemlja naraste u humku. Teški muk prekide đeverov glas, koji kao da ga davi, prokrklja brijegom: ”Lele mene, sine, lele!”. Goli vrh šuplje odjeknu ”sine–lele” i tišina ponovo zatvori procijep da skrije i njega i njegov bol.

TRIUMPH

Risto Miranović i sin mu Mato, podnoć su stigli u Kuče, po preporuci, u kuću Krke Mijovića, koji izdiže na dobru planinu đe ima dosta paše i vode, uzima ovce „na zetsku“ da bi ih sjesen, ojačale i pretile, i kilo sira po bravu, dogonio vlasniku na kuću. Miranovići su došli zbog planine i ovaca: nekad veliko stado bilo im je smanjeno i postradalo, cijele prošle godine klano – proljetos za spas familije od nezapamćene gladi, pa od dotad nepoznate pošasti „španjolke“, te od globa i otimačina kad ostasmo bez države i imena.

Poslije dogovora o uzimanju ovaca, otac i sin, lij-

epo su ugošćeni u kamenitom i bezvodnom kraju čuvenom po gostoprimstvu čemu je pridavalo ne tako davno malisorsko porijeklo stanovništva (Malësija – sjeverna Albanija i Prokletije iliti Južni Alpi).

Najstarija đevojka domaćinova, pošto su Risto i Mato legli u sobu za namjernike, prije no što je iznijela lampu i izašla, podvila im je pokrivače i ušuškala ih; Risto je, kad su se probudili, predložio Matu ako mu se dopada da pregnu da ištu đevojku koja ih je sinoć podvijala; Mato je ovo jedva dočekaao, te su je istog jutra isprosili, uglavili svadbu i utvrdili dan i broj svatova.

Risto, kućić bez vlasti, za Mitrovdan se pobrinuo da mu svatovi budu opremljeni bolje no kad se hodilo na Cetinje; osigurao je dobre konje iz Zete, Lješanske nahije i Lješkopolja, i crnogorsku robu za onoga koji je nije imao; bio je tu i njegov Kulaš ali i ognjeviti Bijelac kuma Andrije Perovića; jedino Filjo popa Belja nije ni smio ni umio da uzjaše sedlanika no ga je vodio za uzdu četiri sahata do Kuča i toliko nazad.

Kad su svatovi izašli sa vjenčanja iz Lješkopoljske crkve pri brijegu između dvije Gorice, dočekaao ih je sa zdravicom Đuro Manjof, na prvom motorbiciklu u Podgorici, i to marke Triumph.

Niko nije primijetio kad su se izmakli i istupili naprijed, kum Andrija na Bijelcu i bratstvenik mladoženjin, Đuro Manjof, na motoru, sa velikim naočarima kao od gasmaske i kožnom pilotskom kapom; videli su ih kako zamiču iza plotova i drača, preko ledina i njiva, pa livadama i puteljcima prema Donjim Kokotima; Đuro je zalegao na guvernal i poskakivao zajedno sa Triumphom, a kum Andrija, sitan i mršav živac, jahao je kao džokej.

Jedan pored drugog, lećeli su kao laste ponad Kami-polja, a svatovi s mladom i okupljeni narod stajali zapanjeno gledajući u nebo.

LELEK

Na glas da je umro brigadir Andrija Raičević (Lješkopolje, 1880 – Gaeta, 1920), njegova familija i bratstvenici priredili su pokajanje bez mrca: na čelo stola prekrivenog Krstaš barjakom, uzaslonjena je uokvirena fotografija pokojnika u uniformi crnogorske vojske sa epoletama i ordenjem, dok su na začelju stajala nekolicina njegova rođaka sa komandirskim grbovima na kapama kojima je crveno tjeme bilo prekriveno crnom svilom...

Povorke su pristizale iz cijele Zetske ravnice, i od Cetinja i od Danilova grada; naprijed su stupali lelekači, kao i uvijek, zaneseno usredsrijeđeni i

naglašeno žalosni...

Ispred velike povorke iz dva susjedna sela izdvojio se komandir Mihailo Lukić, kome je nova vlast potvrdila čin i obukla uniformu svoje vojske; skinuo je koporan i šapku i predao ih svom rođaku kao da mu je posilni (ta služba je postojala samo u vojsci kojoj je Lukić pristupio); zahvalni rođak zamislio je da je već postao ađutant svog nadobudnog bratstvenika; raspasani i gologlavi oficir sastavio je pete i zalelekao, junaka od junačke kuće, njegovu prekinutu mladost, zlu sudbinu njegovu, veliki izgub familije i plemena...

Samo što je lelekač završio, vojničkim korakom istupio je ispred njega Leko Tomović, isprasio se, podbočio ruke, isturio laktove, razmaknutih stopala i pogleda uperenog u zastavu i portret - zalelekao đenerala Andriju, ratnika i vojskovođu, mlado sunce ugašeno, brata što zadovoljek osta u tuđini, vjernoga pobočnika kralja Nikole Prvoga što ga pogani sramotiše i raskraljiše, a Crnu Goru razuriše i u crno zaviše...

*

Istoga dana, u prvi mrak, Leku je u kuću upala patrola koju je predvodio Zeko Lončar, austrougarski

žandar koji se proćuo kao nemilosrdni tragać za komitima, a pod novom vlašću, koja ga je takvoga jedva doćekala, nastavio da sapire i progoni Crnogorce; Leka su svezanog, trćećim korakom, proveli kroz Donje Kokote i predali u Jusovaću, đe su zlopatali protivnici prisajedinjenja Crne Gore Srbiji...

SMRTI

IGRA

Gola je ravnica od Dajbaba do Kokota; ničega na jalovoj goleti. Zaludu Kamipolje opasuju dvije rijeke; jedna puna vode kao piska glasa, brza i zdrava, druga presušnica, koju rano popije sunce pa joj korito žedno i prazno od prve suše.

Uzavrela je tišina polja.

Sunce prži raštrkane valutice; jara zaudara na paljevinu. Udaljena brda u izmaglici ne propuštaju javke dalekih svjetova.

Stado mili ka rijeci zaobilazeći opaljeno rijetko žbunje.

U polunesvjestici za ovcima ide žedni dječak. Pred

očima mu igra jara, stvarajući obilate i čudne figure koje ga za tren otkinu od tla, a onda ponovo vrate malenog i izgubljenog.

Suvi vazduh gori mu u plućima, znoj mu kaplje s lica i ostavlja masne čađave mrlje po oblucima.

Ako brzo ne stigne spržiće ga sunce, sagorjeće ga. Jer nikoga nema u ovom polju. Nikoga sve tamo do onih brda gdje izvire hladne vode i zrijevaju pitome krupne smokve. Nikoga na žezi punoj ognjenih sjenki, na izujedanom polju, na maloj pjeskovitoj pustinji. A tamo u pribrđu su smokve. Hladne i medne sa izvorima u stopalima, sa mirisima lišća kojemu sunce produžuje život.

Snijeg se još nije istopio u gredama i dobro bi bilo kad bi neko po noći u ovoj užarenoj ravnici ostavio koju gomilu. Tamo i trave rastu u izobilju, one meke i masne trave od kojih se namuze dosta mlijeka i siri planinski sir što na paprat miriše.

Dječak diže štap između sebe i sunca. Mjeri koliko još ima do rijeke koja će ohladiti njegova podbijena stopala i napojiti žedno stado. Ovce se zbile u gomilu, uprle rebra u rebra, smotale se u klupko a glave podvile poda se pa dahću vukući se u krug, jedva se mičući s mjesta.

Sunce se kao ploča vrti, nikako da siđe, nikako da obode, da se zakloni za pramičak oblaka koji bi

naišao da je prijatelj.

Neki laki dašak navješćuje mu korito. Sad se već manje guši.

Već se domogao obale; prelazi posljednji nagib i spušta se osutim krečnim šljunkom koji su ubojite kiše bog te pita otkad lokale.

Potrča ispred stada, ne puštajući iz ruku štap i zaustavi se usred brzaka.

Ovdje je vjetar i rijeka i sunce, a tamo gore, vreli pepeo i crno od sunca.

Izađe iz živog vodenog toka i opruži se na pijesku uz samu rijeku. Oko njega ovce su ubrzano dahtale i s vremena na vrijeme liskale vodu.

Iz daljine kao da se ču potmula eksplozija.

On se ne uplaši. Možda su negdje uzvodno bacili dinamit u rijeku, pomisli. Biće ribe.

I on stade da sanja ribe koje će donijeti brzak, jer oni tamo ne mogu ih sve pronaći. Rijeka je brza: ona odnosi i uz put dijeli drugima. A u njoj je puno pastrva, onih najboljih. Ako ulovi neku veliku – ne mora baš da je najveća, samo da je dobra – odnijeće je kući i napraviće dobru večeru. Svi će da jedu. Samo on neće jer nije lijepo da jede i on, lovac, koji je obradovao gladne. On neće jesti, zato će otac, iako star, uloviti neku drugu ribu, pa će mu dati najveći dio zbog onoga juče, zbog onoga što nije

htio da jede nego je ukućanima dao sve, i ješće dok se ne umori, dok ga san ne uhvati.

Troma, puna tajanstva dubine, rijeka se kretala prema njemu. I tek kod njegovih noga, postajala je oštra, brza i neuhvatljiva, vitka kao pastrva koju čeka. Tamo gore, za prvom okukom, mora da je bačen dinamit. Da je bliže, ostavio bi ovce i skočio u vodu, uhvatio bi mnogo riba, nanizao ih na prut, pa bježao da ga ne uhvate. Jer, istukli bi ga namrtvo, uzeli ribu a njega bacili u vir da se pred njima praćaka, da plače i moli da ga izvuku. A ne bi molio pa makar i potonuo – što oni misle! Zaronio bi i isplivao na drugu obalu; i kad tad bi on njih gurnuo u vodu i štapom ih bio po glavi dok se ne nadmu kao žabe.

Neka ga mole, neka ga samo mole, neće im pomoći, a on će njihovu ribu odnijeti kući i imaće za ručak i večeru, za sjutra, za prekosjutra.

Podiže pogled da ne projuri kraj njega koja velika riba, ili koja mala ali dobra, koju ne smije propustiti...

“Eno je! Eno ih! Dolaze”.

Ribe su bjelasale, polumrtve, pjane, bilo ih je mnogo, čitavo jato; nijesu se žurile, svjetlucale su se na suncu i on shvati da će ovoga puta moći dosta da ih nalovi za sebe i za sve gladne iz susjedstva.

Nije mogao da ih vidi na brzaku (a nije ni dobro, jer neka može da mu promakne kraj noga); namjeri se ka dubokom, sve dok mu voda ne doprije do pasa.

A možda je ipak bolje da lovi u pličini, pomisli. Jer, ribe će i ovako proći pored njega, a on neće moći da ih dotuče štapom, one pjane, jer voda je duboka. Ustuknu korak-dva, do pojila, i već prve, bijele i gojne, stadoše se jatiti oko njega. Ali ni jedne mrtve. On diže štap i poče da mlati, redom. Udarao je iz sve snage no ribe se nijesu predavale. Bježale su u krug, mahale su repovima i glavama, mijenjale boju i tako izbjegavale udarce koji su bili sve češći, sve mahnitiji.

Učini mu se da neće uloviti ni jednu, jer one i nijesu ošamućene, klizave su i hitre, ispadaju iz ruka – a mnogo ih je i ne zna se koja je ljepša. Bolje jedna nego ništa, pomisli, spazi bijelu, ne najveću ali sigurno najljepšu ribu koju je ikad vidio. Pritrča, poče je udarati štapom po glavi; ona stade brzo da kruži a on za njom; ostale ribe se razbježaše. To mu dobro dođe, pa se stušti na odabranu dok ne ugleda krvavu vodu. Tu je, zaključio. Izdiže je iznad vode i iznese na pijesak.

I osjeti težak umor. Noge mu olabaviše, ni koraka da makne. A znoj nagriza lice, ujeda. Vidje: čitavo nebo zakrvavljeno. Uplaši se, potrča prema vodi, pa

zagnjuri glavu i protrlja je rukama. Izroni – nebo manje krvari. Ponovo se okvasi i prođe ga neka jeza.

Kao u groznici, vrati se do mrtve bijele ribe i pogleda je:

“Šta!? Ja sam...”

Pored njega, na pijesku, ležalo je okrvavljeno mrtvo jagnje.

“Ne, to je riba – ja sam...” – govorio je on.

“To je ona riba koju sam izvukao iz vode”.

Pogleda još jedanput – jagnje.

Trgnuo ga je neki njemu nepoznat zvuk i zvono stada koje se udaljavalo.

Sunce je pržilo oblutke i njega koji je kao u nekom očekivanju gledao u daljinu. U rijeku. U kraj rijeke, u onaj ugao odakle je očekivao da poslije eksplozije stigne riba. Riba za gladne ukućane, za njega koji iz ponosa ne bi jeo.

Nizvodno na stijeni, isturenoj i nadnesenoj nad vodu stajala su dva vojnika. On se povuče u hladovinu. Pod mršavu vrbu. Namjesti se kao da će tu da odspava, ali pogled mu se nehotice vraćao na stijenju sa vojnicima, čije noge nije sasvim jasno vidio od vrbine grane što ga je zaklanjala od sunca.

Jara koja je lebdjela nad vodom držala je nove posjetioce u nekom prozračnom svitanju i njemu se

činilo da oni poigravaju; dodaju jedan drugome neki predmet, čučnu pa opet ustanu... Ti ljudi od kojih ga dijeli pedesetak metara i nebrojeno drugih razloga, koji su, eto, dječaćki zaneseni svojim poslom i njega svakako ne primjećuju – neosjetno mu postaju sve nepodnošljiviji; dok mu ova tišina unosi nemir pod kožu, njihovo ga prisustvo ozbiljno zbunjuje.

Oni su zaista došli da love ribu dinamitom. Nekada je taj način bio zabranjen. Ali ove maslinaste vojnike niko ovdje ne može da spriječi – oni dođu, bace hrpu smrtonosnih klasova i dno rijeke pobijeli, a onda mrtve i pjane ribe izlaze na površinu i voda ih polako nosi kao prevrnute čunove a oni čekaju na nekom plićaku pa kupe, kupe.

I njegovi vrsnici su ponekad dolazili da u virovima traže ono što je vojnicima promaklo, ribe koje nijesu izlazile na površinu, one teške i tamne što se valjaju po dnu. Ronili su i izronjavali ih, pa nizali na prutove vjerujući da su oteli od neprijatelja nešto što nije ni bilo njegovo. Možda su to radili i iz želje za doživljajem, jer dubina je privlačna, tamo su sunčevi zraci bljeđi, a negdje jedva i da dopiru; mahovina i lišaj smijulje se sa rapavog stijenja i male jedva vidljive ribe prolaze kao mušice ispred samih očiju. Sve je tamo tiho, nedokučivo, u tom svijetu između dva gutljaja vazduha.

Nije imao vremena da domisli. Ništa nije čuo. Vidio je samo kako plamen za tren obgrli obje prilike na stijeni, a poslije ih obavi dimom iz koga istrča jedan, pope se na brijeg, i kao bez glave jurnu obalom put grada; dječakov pogled pođe za njegovim sitnim, brzim koracima koji su budili male oblačiće prašine i njegova prilika, dok postajашe sve manja, na zavijutku rijeke ličila je na navijenu dječju igračku, koja će se kretati onoliko koliko je duga opruga.

Gotovo je zaboravio da to živ čovjek trči, mislio je kako je opruga te igračke neobično jaka dok tako dugo trči, trči preko iznemoglosti, do izmaglice zavijutka pred kojim su dječakove oči nemoćne.

Tek tada ču tutanj i shvati da je to od eksplozije od koje ga dijeli nekoliko trenutaka; nekim čudom onda je nije čuo, a sada, eto, došla je i do njega, - odjekuje mu negdje u dnu grudi i ljulja se između rebara.

Pogleda stijenu. Dima više nije bilo, jedna prilika sjedjela je u zagonetnom položaju, s glavom na križu, okrenutom suncu, kao da moli. Njemu sve to za trenutak izgledaše kao neki ostatak malopredašnjeg sna.

Ustade i krenu u vodu; prepliva brzak i ispe se na stijenu.

Zanimalo ga je šta će taj usamljeni čovjek na suncu kad mu je drug otrčao, zašto u tako čudnom položaju

sjedi i razmišlja o nebu, pa se namah nađe oči u oči sa čovjekom koji je sjedio leđima oslonjen na rapavi kamen, raskomadanih noga, ruka iščupanih u zglobovima šake, iz čijih su nagorjelih patrljaka kapale plasice krvi, mnogo mrke.

On mu priđe sasvim blizu i kleknu zagledan u njegovo lice; ranjenik, kao da ne primjećuje njegovo prisustvo, gleda u nebo malo nakrivljene glave. Nije se vidjelo da ga nagrizzaju bolovi, samo mu je lice dobijalo neku limunastu boju i po njemu se naglo pojavljivala sjenka tamnih mrlja, mišići se sami od sebe zatezali i pravili mučne unutrašnje trzaje.

Dječaku se učini da ga je ranjeniku dovelo ono zagonetno čulo koje lješinare iz daljina domamljuje na strvinu. Kao da na jeziku osjeti ukus soli i gvožđa i bi mu nelagodno što ne može da pljune, jer bi pomjerio tišinu u kojoj njegov neprijatelj traje svoje posljednje trenutke.

Umirući naglo spusti pogled na dječaka i oni stadoše da mjere svoje preostale snage. Mora da misli kako se dječak raduje što ga vidi ovakvog, njega, koji je možda još jutros prozviždao gradom na motorciklu, sijući strah oko sebe. Eto, i usne su mu se stegle u grk osmijeh, oči malo živnule i dobile hladan sjaj u kome ima prezrenja; kao da hoće da održe nadmoć nad dječakom, malim i golorukim.

Jadni čovjek, mislio je dječak. Još juče pucao je u njega, u njegova susjeda, a sad je miran, sad je tako neupotrebljiv da ga ne može mrzjeti, zato što nema noga i što ne može ustati. Upravo, sjetio se: njemu je sve ovo smiješno i on bi se najslade zakikotao, ali ne valja da se tako ponaša pred čovjekom koji umire.

Ranjenik nikako da umre. Prosto se zainatio, misli dječak i uporno posmatra. Gleda mu u bradu koja se jedva primjetno kreće. Ranjenikove usne se malo razvlače, i jedan zlatan zub sjaknu na suncu. To što nema ruka ni noga, pa to je tek neobično.

Umirući kao da je razumio dječaka; čudio se za tren kako u njegovoj duši nema ni trunke samilosti. Mora da ga je to pokrenulo. On spusti ruku na oružje koje mu je i dalje bilo propisno okačeno o bedro. Ali patrljak ostavi još jednu mrlju na kožnoj futroli, a onaj mali plamen mržnje u njegovom oku naglo se ugasi. On s naporom ugrize usnu i skrenu pogled na drugu stranu.

Dječaka zasiti ta igra i pređe u mučno gađenje od koga mu se pomiješase slike.

Okrenu se i kao bježeći zagazi u polje koje je ključalo od jare.

MRTVA ŠUMA

Uporno se trudila da dozove neku vedriju misao.

Nje nije bilo.

Bila je misao na šumu, ovu kroz koju ide, putuje nekuda, na šumu koja je bila gluva i za najveće boli, polumračna od neke preniske magle, od dima koji je morao tu skoro prileći među stabla, od kostiju sa još po malo nagnjilih tkiva na sebi, mislila je na put koji vodi kroz taj prozukli čestar bez snage da pozlijedi premoreno čovjekovo lice, na maglu ispredenu među granjem u lik metalne tičurine, mislila je na rijetke oblake posivjele od gara kao prepečena tigla, na sunce izgubljeno i malo, gotovo zbunjeno, i kao

i ona umorno ushodano, mislila je istovremeno na njih koje bi trebalo da stigne, koje mora stići, do kojih ipak možda neće doći.

Sanda je išla njihovim tragom. Nije osjećala umor, ali ni snagu da još duže izdrži.

Kao da je bila nešto zbunjena odsustvom svakog živog stvora - što bi je nekada uzбудilo na takvom putu, što bi je preplašilo; nekada.

Dalek je taj put, i dug, i morala bi naići na nešto što će je za trenutak bar otrgnuti od misli, od te obamrlosti, mekane more. No ništa se ne dešava; kurjak se ne javi, ptice ne ulovi oko – ni mrav joj put ne presječe.

A zvuci, kud li su ti zvuci koje čovjek u drugim okolnostima i ne primijeti, ali ovako je bez njih pušto; zar nije to ona ista šuma, ona svaka druga šuma, i kud li su ti znaci, silom odseljeni?

Iznenada se zaustavi. Učinilo joj se da je neko prati. Ali iza njenih leđa, na pređenom putu, ni sjenke nije bilo. Mrtva šuma, možda mi se ruga, pomisli. I produži hladno kao u pogrebnoj povorci.

Protrlja oči: sunce je bilo još manje. I kao da se tog trenutka iz te zapaljene svjetiljke spusti neko biće na put kojim je išla. Tačno ondje na zavijutku gdje, zna, nastaje drugi dio šume.

Gotovo da ne povjeruje očima.

Ali starica je polagano išla k njoj, šapćući nešto za sebe, neku kletvu ili molitvu.

Sanda zausti da je bilo šta zapita, ali usne joj se ne pomjeriše; ona samo zagrlji staricu i oči joj ovlažiše.

“Sirota djeca!” – prošaputa starica.

Sanda ponovo pokuša da je upita bar nešto, ali ovoga puta shvati da to ne bi imalo nikakva smisla.

“Ne mogoše smrti da pobjegnju” – produži starica.

“Zar su, svi...?” – kao sa trunkom nade započe Sanda.

“Svi, kćeri moja”.

Sanda krenu.

Starica pogleda za njom i nešto prošaputa za sebe.

Sanda je sada išla malo hitrije, sigurnije, kao da dobro zna kuda će taj put. Neka neprizivana muzika doprije joj do uva.

Namah joj posta jasno da joj braća u ovom času ninašta više ne misle, da su tvrdo zaspali među tuđim šljemovima. Da li su dugo bili svjesni, zagledani u mnoštvo cijevi; da li su mogli da pogledaju jedan drugog?

Išla je zagledana u neku daleku liniju, spotičući se preko iskidanih grana i po kojeg komada gvožđa, ne primjećujući ništa od svega toga, ništa do one linije. A ondje je plamen (eto, i nebo rumeni), ondje je ni-

jemo razbojište koje možda samo nju čeka, njene ruke, spremne da pomognu, glas – da utješi, da bilo šta kaže. “A čemu sve to?” – šaputala je. “Ko čeka na mene, kome sam uopšte potrebna?”

Put se sve više sužavao, ali to nije bio nikakav put, ni kozja staza; tuda su prošle vojske, progazile, tuda je ostao trag i – pusto za vojskama. I sunce se lukavo povuklo, sakrilo negdje iza one linije, ranjeno svakako, magle ga umorile. Samo je šuma ostala, ali ne ona šuma, svaka druga šuma. Bez ikakva glasa, noć se polako nadnosila nad njom.

Nije bilo mjesta da se odmori, nije bilo snage da sjedne, jer tu bi sigurno bio kraj, a ona nije željela da tu bude kraj puta. Dosta je trebalo još pregaziti (mrak je neće uplašiti), ništa više ne može da je iznenadi.

Noge joj više nijesu bile sigurne, kao da su prepreke izrastale na svakom koraku. Možda su to kosti onih koji su nekad ranije, prije više mjeseci, prošli šumom, onih koje je znala, i onih koje nije željela da upozna.

Tišina se sve više upredala u njene korake, i Sanda nije bila sasvim sigurna ide li još uvijek ili se zaustavila.

“Zašto su baš Joška zadržali? Njegova pomoć je ionako bila mala. Mogli su ga poslati da nosi izvještaj.

Da mu glavu sačuvaju. Samo ako bi pristao. A ako nije.”

Pred njom, nekud naprijed, ukaza se tanka svjetlost.

Sanda se sva skupi ne bi li razabrala otkud dolazi.

Da nije kuća.

Objenu joj se lice.

Pa ovo je šuma kojom su vojske prošle! I svjetlost utrnu kao da je nije ni bilo.

Mrak je upijao njene korake. Glava joj je padala iako su oči gledale u istom pravcu, prema utrnuloj svjetlosti, i činilo joj se da svaki pokret glave skreće njen put, lomi ga, gasi.

U daljini se pojavi mala i nesigurna prilika, i Sanda shvati da je to Joško, koga su poslali da ponese poruku, pa živnu i ruke joj se pripremiše za susret. Pokuša da smisli na brzinu riječ da mu kaže i da pripremi sebe za bilo kakav glas koji će od njega čuti, oči joj se prevukoše nekom toplom mrežicom za koju odavno nije znala.

Joško se naglo približavao i izgledalo je da požuruje, da ubrzava susret kao i ona, svjesna da jedno od njih može pasti od uzbuđenja ili iscrpljenosti. Sanda primijeti da mu ruke, koje su do maločas bile raširene, naglo idu u vis, pa joj to bi čudno, uplaši se da ne padne, da ga ne izda posljednja snaga. Potrča

posrćući, ali on se naglo ukruti i peraste u stablo. Zagrljaj osta prazan i ona još više klonu i starački produži niz brijeg.

Dvapat još do dana, Joško joj se javi i namah iščili među stabla.

Razbistri je hladni jutarnji zrak. Šuma je ostala iza njenih leđa. Brijegom se hvatala sitnogorica, zelenika i drača.

Negdje tamo iza prvih planina vidik je rumenio i kao da je nestajalo onog sinoćnjeg dima, samo se tu, na domaku ruke nešto isparavalo.

Ona osjeti neki čudan miris i spusti pogled niz brijeg.

Svuda okolo mirovali su lješevi, polusakriveni kao u nekoj dječijoj igri.

Ona naoko sasvim mirno bez nade da će ih naći siđe među opaljeno kamenje.

I tada se tupo obazre oko sebe, sad već gotovo ravnodušna prema svemu, pa i prema tim tjelesima. Sve joj je to ličilo na nešto što je već vidjela tamo negdje na izlazu iz neke druge šume. Pa i komandant, pao porebarke i obilježen preko grudi, koga je, eto, prepoznala, ne izaziva kod nje nikakvo čuđenje. Svi ti spoljni utisci suviše sporo su dopirali do njene svijesti, i ona nije imala snage da ih do kraja osjeti. Stojala je tako ukočena pogleda pored napuštene

zidine i negdje duboko u sebi osjećala grižu zbog svoga zakašnjenja.

“Bilo bi dobro, mislila je, da se bar sada neko pojavi i prikuje me za taj kamenjar, jer tu bih se spokojnije osjećala, tu među svojimima”.

...Iza stare zidine polako se uspravi zelena uniforma. Sandu to ne uznemiri. Zar je moguće da i ovdje ima živih? Bezizrazno je gledala u vojnika koji je sigurno i bez žurbe izvlačio revolver i počeo da nišani. “Dobro je: sad će”, – pomisli. “Ali i tvoj grob, nepoznati, neće biti daleko od moga”.

Uspravno je stajala prema vojniku bez ijednog pokreta, ali i kao da ga i ne primjećuje. Ipak, učini joj se da njegove oči nijesu tako snažne, da ih neosjetno obavija neka magla. Ruka mu se polako spusti i vrati revolver u futrolu. Vojnik zamače za zidinu. Kao da ga nije ni bilo.

“Da li se preplašio smrti u mojim očima? Zar i to može da bude snaga?”

Sanda se osmijehnu, sad već malo drukčije, i krenu prema ivici šume, u stranu od tih jasnih tragova, tamo ka prisojima, gdje još uvijek možda čeka neko, kome je potrebna njena pomoć.

I ŽIVI I MRTVI

Jeka se bila stopila s maglom i dimom; nije se razaznavala ni planina ni mrka provalija kojom je jednako tutnjelo i drobilo se, mutno i gluvo kao da dolazi iz podzemlja. Pojedinačni pucnjevi i rafali bili su nejaki i krti, samo što su se njihovi tragovi namah vidjeli na četi koja se rijedila i topila. Uho nije više razlikovalo ni zvuk aviona koji su negdje odozgo, iznad dima i pramova oblaka, sipali oganj i olovo, pa su borci strecali i od orla kao od štuke, ali i to više po navici nego od straha. A tih orlova lešinara i nekakvih ptica bilo je više nego ikad ranije. Kao da su i one pokrenute iz svojih skloništa

i sa čapura. Sad su se vojske kretale gdje nikad ni čobani ni lovci nijesu pristupali.

Od šestog je druga četa držala malo sedlo na Pivskoj planini, stalno vraćajući napade i iščekujući naredbu o povlačenju, dok se cijela Peta brigada previjala pod udarcima između Tare, Pive i Durmitora, pokušavajući da napipa najtanje mjesto u obruču i s divizijom i ranjenicima prođe za glavnicom ili isklizne na drugu stranu.

Osjećali su da više ne mogu izdržati, ali niko nije htio prvi da odustane, znajući da svemu ima kraja pa i trodnevnoj bici bez hrane i vode sa nevidljivim topovima, mučkim minobacačima, neprojenom vojskom pod šljemovima i šarcima od čijeg se rzanja krv u žilama hladi, sa obučanim psima koji se noću prikradaju i otkrivaju položaje svake predstraže, sa avionima što bištu planinu od svanuća do kratkog sumraka koji prethodi nagloj i nespokojnoj noći.

Rijetki busovi divlje žilave trave bili su jedino zelenilo u svojoj planini; srijemuše, koju su neki već ranije jeli i hvalili, nije bilo nigdje u blizini, a voda se dijelila na kap dok i nje nije nestalo pa je neuhvatljiva rosa sa bičeva oble planinske trave mogla samo jezik da skvasi ne stižući do resice niti okrepljujući natečeno prozeblo grlo.

Svi su s početka vjerovali da će prvo podne biti i

jedino na tome mjestu. Tako i druga noć, i dan, i treće podne; tako sve vrijeme stopljeno u obamrlo iščekivanje ranjenih, čekanje da stigne komanda za pomjeranje s ovog mjesta gdje ni čovjek ni zvijer ne mogu potrajati.

A stud poznog proljeća jedva da je i danju prestajala da stiska, da bi svečeri tresla grudi i cijedila snagu, dok pred zoru sasvim ne ukoči i oduzme utrnule i vazda vlažne noge, sledi otekne prste i mršave vilice na kojima je na svakom zglobu ili oštrini koža blijeđela, jedva držeći na okupu ispošćene kosti.

Kad je pred noć trećeg dana stigla naredba da druga četa napusti položaj i spusti se u provaliju da primi novi zadatak, Đuro i Vukosava sa šošom među se, posljednji su se izvukli, iako su jedva iščekivali taj trenutak. Učinilo im se da to i nije tako dugo trajalo iako im je u isto vrijeme izgledalo da sve što će se kasnije desiti ne može ni izbliza biti toliko teško i beznadno.

Kad su se kroz mrtve i ranjene, razbacanu komoru, izmršavjele konje i odbačeno oružje survali niz litice i nekakve vododerine na Pivu gdje se oko tankog mosta od greda gušio i gužvao izmiješani zbjeg, ranjenici i tifusari, borci iz raznih jedinica – jedva su pronašli svoje drugove i pridružili se prepolovljenoj četi.

Borci su stajali napeto, odbojno, sa nemoćnim prkosom i snebivanjem okrećući glave od nekoliko ranjenika na nosilima. Komesar Vidoje govorio je nešto, molio, naređivao, prijetio, ali borci nijesu htjeli da poslušaju. Znali su da ne mogu iscijediti toliko snage iz sebe da prije nego stignu na drugu stranu visoravni i smjeste ih gore dok ne pristigne bolnica.

Đuro i Vukosava se pogledaše, okrenuše i oni glave od teških ranjenika koji su ih prijekorno pratili ukočenim zjenicama.

- Sebe ne možemo da nosimo... Torbu sam bacio... Krv mi iz opančina ide... Bombu ne mogu da pone-
sem kamoli ranjenike... Puškomitraljez vučem... Ni srijemušu nijesam okusio... Nije mi ni do života...

Glasovi su se miješali sa psovka i jaucima, ječali su iscrpljeni i izgladneli ratnici dok su pet ranjenika na nosilima ćutali ne odajući nikakva znaka osim što su im okopnjele i upale oči u isto vrijeme mrtvo i užagreno tinjale iz duplji, ili se to izmučenim borcima druge čete samo pričinjalo.

I kad metež i rasprava poče da se stišava, a neki pokušavahu da krenu zastajkujući i odmahujući rukama i komesaru i samima sebi, Vukosava opet pogleda Đura, priđe najbližem ranjeniku, sagnu se i prihvati prednje ručice na nosilima. Đuro pristupi

i dohvati drugi kraj. Pridigoše ranjenika i klecajući pod teretom otputiše preko greda ne osvrćući se.

Kad su već zamakli na drugu stranu i krenuli uz strmu obalu, i ostali počеше prilaziti ranjenicima i preuzimati ih.

Đuro i Vukosava nijesu još osjećali težinu ranjenika kojeg su nosili. Gotovo da nijesu primijetili razliku, činilo im se da je i nije bilo, jer malo prije pred skrpljenim mostom malo je trebalo pa da se prije bace u rijeku negoli krenu na novi zadatak bez predaha i okrepe, a sad evo imaju na plećima i ranjenika kojeg niko ko je pri svijesti ne bi od njih mogao tražiti da nose.

Kad se svi pridružiše, nastaviše uz litice spotičući se preko kamenja i granja, kroz škrape i krlje, nevidelicom koja je zatopila kanjon što je ječao, dok je svud uokolo nevidljivi neprijatelj preo gustu mrežu smrti.

Vukosava nije mogla o tome duže da misli. Ručice nosila sjekle su joj koščata ramena i nejake ključne kosti dok su joj podrhtavale i pekle je ruke kojima je pridržavala drške nosila da joj ne sklizne čovjek kad se sama spotiče, krvavi gnjatove i krči naviše, prteći pred Đurom i četom.

Mutilo joj se u glavi, nekakve svijetle guke treptale pred očima kojima je pokušavala da prozre kroz

tminu, a dah joj više nije bio ni ubrzan, već se disto i izdisanje susretalo i mimoilazilo u jednom istom trenu i toku, dok su je svud kroz tijelo i po koži bole iglice, bolno rasprskavajući i žareći.

Kad više nije mogla da izdrži, kad osjeti da će pasti da se više ne digne i da joj je to svejedno, zapeče je misao da ranjenik ne daje nikakva znaka od sebe, da je strašno otežao, da se svi oni uzaludno ubijaju noseći beživotne lješine.

Jedva procijedi:

- Druže, druže!

Oslušnu, pa nastavi:

- Jesi li živ?

Đuro i sam shvati što se događa pa kao iz daljine prošaputa:

- Da počinemo!

Spustiše nosila i položiše ih ukoso stranom kojom su se penjali.

I ostali postavili ranjenike i popadaše gdje je ko stao.

Čulo se samo dahtanje, dok je Vukosava pipala bilo ranjenika. Nije se osjećalo. Ni dah mu nije mogla naslutiti kad mu na otvorena usta lice prisloni.

- Jesi li živ ili mrtav, druže? – s prijekorom i očajanjem jauknu Vukosava drmajuci ga.

Čulo se samo ubrzano dahtanje prepolovljene druge

čete oko koje kao da je crni pauk zauvijek sklopio svoju mrežu.

Vukosava i Đuro osjetiše kako se tijelo njihovog ranjenika strese i umrtvi.

Nenadni udar gustih redova neprijatelja i još gušća magla sruči se na teke žive i mrtve; Nijemci su iz mraka nadirali i padali na posljednje preživjele borce, koji su i sebe i svoje mrtve navaljivali na zadihane i znemogle napadače.

I jedni i drugi, pomiješani, u smrtnom zagrljaju, nestajali su iz urvinu.

NOĆ NA GOLOM BRDU

Bijahu se uzvijala grdna jata tica kao pljeva kad je digne smuta.

Nekakav cijuk i graktanje sudarali su se u Šćepanu i miješali sa žagorom zbjega, eksplozijama granata i pucnjavom bez reda i smisla. Ti ustreptali i uplašeni ptičji krikovi izbijali su iz tutnja i odvajali se svojim zlogukim jaokom i cviljenjem, iglasti i duboki, jednako.

Nije vjerovao ušima, mislio je da je isvijestio na glas o Radosavovoj pogibiji, pa se prepade od gore nesreće, i podiže bijelu glavu prema nebu.

Velike i male, crne kao zemlja i prosjenjale kao

tanak lad, nadohvat ruke i visoko dokle oko dopire, vijale su se u iskidanim krugovima, padale kao kamen ili nestajale među stijenama i rijetkim jelama, nekakvim čapurastim žbunjem i dugačkom jalovom travom. Jednu je jasno čuo kako cikti kao dijete u kolijevci kad zarsne od duga plača.

Vidje, iako ništa ovakvo nije ni vidio ni čuo, da je pri sebi, i da mora da krene za glavninom, tamo gdje je Radosav šanac držao; da ga traži i nađe prije no što se svi obruči zatvore, da ga vidi mrtva, da ga ukopa i stavi mu mramor više glave.

Stajao je zagledan u nebo. Usne su mu se pomicale kao da izgovaraju neku napola zaboravljenu pjesmu ili bakanje. Nikakav glas nije se čuo.

Nije ga bilo ni kad se pokrenuo kao da nešto odbija od sebe i zaputio na sjever kroz zbjeg, kroz djecu, žene, starce, ranjenike i izgladnjele krave i konje koji su skubli žilavu kozjaču, pjenili i trzali glavama ne uspijevajući ni da je prekinu ni da se od nje odvoje.

Nije se obrnuo ni kad je, spuštajući se u kanjon, naišao na čelo Pete čija je prethodnica krčila ispred kolone, bolnice i zbjega.

Odmahnio je samo kad su ga oštro pozvali da stane i da se vrati.

Strmina je bila sve opasnija i dugačka prla završavala

su se u svojoj rijeci koja je i sama bila izranjavana potopljenim topovima i teškom ratnom opremom, pa su iz nje virile cijevi, točkovi, mrtvi konji, i neki predmeti kojima se nije mogla utvrditi namjena.

Šćepan se nije ni okliznuo niz prlo niti pomjerio kamen, kao da nema težine grabio je zagledan negdje ispred sebe, iza prla i rijeke, iza novog uspona.

Penjanje kao da mu je bilo lakše; u struku se i dalje držao pravo pa je izgledalo da ga pokreće neka sila izvan njega.

Strecale su mu usne i brci. Mislio je kako mu je samo pradjed umro od starosti, pa mu i djed i otac, da se opravdaju potrčase da poginu kad dobismo gradove a on se rodi kao posmrče; a Radosav mu ni posmrče ne ostavi, no još mora da ga sahranjuje prije vremena i preko reda, u ovu tvrdu zemlju što nas muči dok se sasvim ne iskosi i zanebesa, i krene u susret krvavome čelu da ga smiri zauvijek.

Pucnjava nije prestajala. Kretala se zajedno s njim. Kao da su je okolne planine i visovi, crne šume i proplanci, dodavali jedni drugima, prenosili i umnožavali. Nije osjećao ni glad, ni žeđ, ni umor. Nije bilo ni bola ni žalosti, samo uznemirujuća praznina u stomaku, kao da je negdje između njega i grudi nešto izvađeno.

Pucalo se s brda na njega; nije se zaustavio ni posa-

gno. Putem kroz klisuru prolazio je pored bačenog oružja, pored izgorjelih i pokvarenih vozila, ali ništa od toga nije primjećivao.

Jedino bi se trgnuo kad bi naišao na poginulog partizana, pa i tada zakratko. Samo mu je korak postajao nešto sitniji i čvršći, a on prav i zagledan u daljinu kao prije. Gušilo ga je i tjeralo da otvorenim ustima uzima vazduh koji nikako da ga zagasi već se zastavlja negdje na granici one praznine u utrobi.

Usta su ostajala otvorena a brkovi se micali: da mu se grob ne zaturi, i da ne ostane bez mramora iznad glave, da trag ne isperu kiše i vjetrovi. Zna, oko njega leže neprijatelji, jer ni jedan nije prošao preko Radosava. Sad je njegovo da ga ne gaze mrtvoga.

Na uviru klisure ispriječilo se brdo, šumovito po dnu a golo po stranama i razvučenom vrhu.

I klisurom i šumom i brdom rastureni lješevi. Mrko sve od njihove odjeće i oružja. A grmljavina i pucnjava odjednom nestala ili je možda on više ne čuje. I ono krilo u prsima što davi muklim lepetom zastalo.

Korak mu je postao sporiji i duži, dok je s rukom nad očima zagledao poginule. Za ponekog bi mu se izdalje učinilo da je Radosav, tada bi se skameno u kroku, a onda prišao, zagledao ga i nastavio.

Okružio je brdo i sastave klisure, bezbroj lješeva

zagledao i dodirnuo ali nikako da nađe sina. A i kako, kad su svi mladi i jednaki, a neprijatelji svud između i oko njih.

Glasa se ne čuje od starog iako mu se pomiču i brkovi i brada a lice treperi kao da zatamljuje lelek.

Usred gomile mrtvih na samom vrhu brda, Šćepan opusti ruke i poražen stade. Shvati da neće naći Radosava.

Njegov pogled šarao je mrtvim tijelima stopljenim u neku neodređenu cjelinu, bez java i lika.

A onda, iznenada zadrhta, obje mu ruke umriješe. Zastade i zagleda se. Preko velikog isturenog kamena, gotovo nadohvat ruke, obasjana posljednjim zracima sunca na zalasku, ležala je djevojka. Rukavi prevelike vojničke bluze visoko zasukani na dugačkim rukama a blijedo lice kao živo i zaspalo, dok joj duga kosa kao da diše prosuta niz ploču.

Šćepan je stajao pred mrtvom djevojkom. Suze mu potekoše niz obraze.

Okrenu se oko sebe. Zgrabi jednu pušku s bajonetom, i pored same stijene, preko koje je pala djevojka, poče da kopa. Njemačkim šljemom vadio je zemlju.

Kad je bio gotov, Šćepan polako, kao da se boji da je ne probudi, obuhvati djevojku i položi je u grob.

Namjesti joj ruke i kapu sa zvijezdom pa uze da je pokriva zemljom.

Kad je na grob postavio biljeg, do njega jasno doprije grmljavina bitke.

Vlažnu noć na golom brdu plavila je nestvarna žuta svjetlost.

Gorelo je nebo i zemlja.

CRVENI POP

Putevi postaše strvniji od bespuća, livade opasnije od škrapa i urvina, gradovi gluvlji od katuna i gvozdoва.

Uzvrćele se vojske pa pršte i pogane kud dopru. Prvo u svojim konačistima i apanama, cijeloj varoši u žicama, da se najposlije prospu na sve strane drumovima i gorama i začnu neviđenu hajku na sve što se kreće, pržeći kud prođu kao jata skakavaca što ih vrući vjetrovi dovijaju od Sredozemlja da brste i u kam zatucaju Crnu Goru.

Ljudi utrnuli i prozukli od straha za goli život, utučeni, samo šapatom izgovaraju ime partizan-

sko, i to samo pred vjernim i tvrdim svjedokom, pa i tad više kao zavjereničko nemirenje nego kao tračak nade za sebe i one kojima tri tuđe vojske i sva domaća pestokupljivina, s leđa i iz zasjeda, otkidaju komade živoga mesa.

Ni gore ni mrčave ne bjehu više zakloni ni za vuka, kamoli čovjeka. Vukovi su počeli zalaziti u naselja; pričalo se da je jedne noći, na izmaku zime, čopor protrčao i kroz varoš, presjekao glavnu ulicu ne hajući za pucjavu kojom su domaći podvirepi strah i stid zaglušivali.

Kad bi se bučne gomile vratile pod zaštitu talijanskih topova i mitraljeza, bodljikavih žica o kojima su zunčale prazne konzerve od gulaša i makarona, sva bi varoš zaudarala na šljivovu rakiju. Zavijanje pjesme, krikovi zadovoljstva prenaoružanih hajkača i jauci premlaćenih zatvorenika ispunjavali su noći stravom, pa se nije znalo da li je neprijatnija tišina što na mahove sve zaklopi ili graja zapuštene rulje. Dani su započinjali muklo: sve je dugo mirovalo, kao utrnulo, neodlučno da se pokrene. Nejako prolječno sunce plavilo je zemlju blijedožutom, mrtvačkom svjetlošću koja kao da je donosila nove strepnje i iščekivanje težih nesreća.

Nemoćna da miruju, zatumljujući i čikajući strah, djeca bi od neko doba počela da izlaze na ulice,

igrajući nepoznate igre koje su umjesto vedrog žagora pratili tupi buboci i pokoji jaok bez smisla i razloga. Ali ona su prva donosila vijesti koje su gasile nadu i na lice varoši navlačile tamnu koprenu: kako je Majo Idžov kao jagnje zaklao iznemoglog partizana; kako je čopor gonitelja zarobljenog ranjenika skinutih zavoja i bez odjeće kamama prikovao za veliki planinski mravinjak; kako su pod Sinjavinom, oni s kokardama, na ražnju pekli seljaka, sapirujući ga da kaže gdje je englesko zlato.

Te priče su ledile krv, nastavljajući se noćnim strecanjima i bezdanim nesanicama, stravljivale više nego svakodnevni krvavi događaji i nesreće što su se, jedna za drugom, svaljivale na varoš.

Nijesu samo djeca blijeđela i crnjela od straha, kupila se u sebe i drhtala, nemoćna da se pomaknu, pribijala se uz zidove i kapije, uvijajući se pred grupama kosmatih i bradatih sa izukrštanim redenicima, u čakširama na raskrećenim nogama utegnutih uvijačima ili u uglancanim čizmama, što su se poslije “čišćenja terena” u ljesama kretale glavnom ulicom. Cijela varoš bila je premrla.

Kad puče glas da je u planini uhvaćen i varoški proto, četnici pozvaše narod da izađe na ulicu. Provešće od opštinske kuće crvenoga popa što je na strah i poniznost zaboravio i među prvima odbacio krst a

digao pušku.

Varošani poslušno počeše izlaziti iz gluvih domova. Oni što su još imali nade skanjivahu se uz kapije, ne mogući da se sustegnu i bezvoljno se priklanjahu sili koja će, kako je krenulo, sve zatrijeti.

Nekoliko dojučerašnjih kokošara i probisvijeta još mladi i golobradi išćuškaše na ulicu izmršavjelog čovjeka prosijede brade, na kome je visila nekakva mješavina vojničke, varoške i sveštenečke robe.

Neugledan i onemoćao, s kapom u ruci, gotovo posrćući, pop krenu glavnom ulicom, stiješnjen polukrugom goniča koji su ga udarali, podbadali, hvatali za bradu i sramotili.

Kad mučitelji bjesomučno navališe da popa ispod grla cimaju, gruvaju i potežu – zaprepašćenje ljudi, žena i djece skameni svaki šum i u vazduhu ostade samo zvuk čaktara što bješe privezan i obješen popu o vratu.

Ali dok su nasilnici sve više likovali i dobacivali svojoj žrtvi, potežući čaktar da neprestano zvoni, a okupljeni narod stajao preneražen od stida i užasa – pop se poispravi u pasu, ruku s kapom pripodiže bliže grudima, obuzda nesvjesno uzmicanje i uklanjanje pred ćuškanjem i trzanjem čaktara, pa pošto mirnim pogledom obuhvati narod sa strana, usredsređeno i čvrsto zakorača niz glavnu ulicu.

Mršava i nevelika popova figura kao da naraste i izdvoji se iz hajkačke rulje, iako se goniči ne odmicahu niti prestajahu da vuku čaktar, prijete i dobacuju.

Okupljeni narod vidio je samo čovjeka koji dostojanstveno prolazi ulicom.

Kad stigoše, tako, na sredinu glavne ulice, iz kapije do velike gostione jedna nevjesta s djetetom na rukama, za koju se znalo da crkveni prag nije do na vjenčanje prekoračila, iznenada, glasom u kome je bilo nekog čudnog saosjećanja i smisla koji svi razumiju, viknu:

- Blagoslovi, oče proto!

Pop se bez ikakvog iznenađenja okrenu prema nevjesti, blago joj se osmjehnu, i jedva primjetno pomjerajući ruku, jasnim i mirnim glasom, kao da naziva dobar dan:

- I jesi, kćeri! – reče, pa visoko uzdignute glave nastavi niz ulicu, a šapat, pa žamor poče da prati njega i njegove razjarene i usplahirene gonitelje.

Poneki talijanski vojnik sklanjao se negodujući i gestikulirajući.

Nekolicina od okupljenih polako i snebljivo, skanjujući se zakoračiše sa pločnika na ulicu i počеше poizdalje da prate grupu. Jedan seljak u suknenom džamadanu kao da zagusla, u stihovima

poče da bruči ništarobe i pogani dok je pop išao sa zvonom o grlu kao sa zvijezdom.

Sramotni izvršitelji sve su manje dirali čaktar i najzad sasvim prestadoše, smanjujući se nekako i uginjući, dok je povorka iza njih rasla i sve glasnija bila.

Kad stigoše do zatvorske kapije, pop zastade i okrenu se, obuhvati pogledom žene, djecu, starce i đake, pa se još više ispravi i mirno uđe u zidine, a za njim, zaglavljujući se u vratima, uguraše se i njegovi pratioci.

Narod odahnu i raziđe se s pričom o crvenom popu.

ZVIJEZDE PADAJU

Prije užurbanog topota koji je promakao niz selo mali je predosjetio što će se dogoditi. Možda zbog svjetlećih metaka koji su kao zvijezde repatice bešumno i geometrijski tačno pravili lukove iznad Glavice; možda zbog neprozirnog kišom zametenog mraka nedojenog kao sunder i pritisnutog oblacima koje je jedva pomicao snažni južni vjetar; možda zbog čudnog skičanja pasa što se tiho pronosilo selom dodavano kao poruka, jer jedva da bi jedno pseće zavijanje započelo, a već bi sljedeći prituljeni lavež, čiji vlasnik očigledno nije smio ni nos da promoli, išao dalje niz selo koje se s prvim mrakom uvuklo u

sebe, čeljad se zbila oko ognjišta ili kod stoke, gdje je naročito među ovcama, sve odisalo toplinom, sigurnošću i izobiljem nad kojim se strepi.

Otac se odjednom ugnuo kad je mali zadihan
saopštio

oni su

i ovamo će

naši ne nose cokule

neka bježi

i zabrinuto i odsutno u isto vrijeme, nastavio da suši čarape dok je bose noge grijao uz oganj.

Majka se trгла i krenula prema bratu kao da hoće da ga zagrlji, ali istovremeno i blago odgura u neki zamišljeni bezbjedni ugao, a onda kao da se predomislila, okrenula se i istrčala iz kuće.

Smiješeći se pomalo usiljeno, brat je rekao

nije to ništa

mali se prevario

ali je lagano ustao, prihvatio pušku, stavio opasač sa bombom i, nastavljajući da se suši uz ognjište, čačkao oko zatvarača trudeći se da uvjeri i sebe i ukućane da ga čisti.

Mali je drhturio pored ognjišta, prokisao i uplašen, misleći kako je jasno čuo korake. Čuli su oni da mu je brat došao pa su započeli raciju, brata će ubiti ako dođu jer njegovi su drugovi sada tamo gdje zvijezde

padaju, nasrću golim prsima i pokojom bombom na beton i gvožđe kao što je do sinoć i brat činio, prije nego je dotrčao da se javi svojim.

Majka se vratila i kazala

ništa se ne čuje

samo vjetar i kiša.

Mali, neuvjeren njenom pričom i sam je ponovo krenuo napolje. Ni vrata za sobom nije uspio da zatvori kad su psi ustravljeno zalajali i mnoštvo cokula zatrapalo prema kući. Hitro se nagnuo unutra i unezvijereno ubacio

evo ih

pa se pripio uz vratnicu da se ne skljoka od straha i nemoći, oni su kao da ga nema utrčali pored njega u kuću sa naperenim puškama.

Otac se stresao na pitanje

đe ti je sin

zatim ih naoko mirno pogledao raspoređene ukrug ne uspijevajući da se sabere, da išta kaže.

Majka ih je dočekala na nogama i umjesto odgovora na pitanje užurbano i nekakvim tuđim i molećevim glasom saplitala

Dobroveče

hoćete li po rakiju

a mislila je što da učini, što da žrtvuje samo da što prije odu.

Brat je u trenutku kada su oni već bili na pragu uspio da se skloni u sjenu koju je u dnu kuće, u zakutku između zida i ormara stvarala petrolejka; malo sa-braniji pogled u neosvijetljeni rog bio bi dovoljan da ga otkrijū.

Dok su prestravljene i iskolačene djetinje oči upijale usiljene pokrete sleđenih roditelja i uznemirenih i nesigurnih hajkača oko ognjišta mali je jasno čuo kako brat polako otvara bombu, bilo je to krckanje kao kada se grebe noktom po nareckanom metalu. Kratko istrzano ispitivanje, koje se kao udarci bičem sručivalo sa svijū strana na oca i majku, pokrivalo je opasni šum iz bratovog ugla.

đe je bandit

neće nam umaći

kakav bandit

to je moj sin

pusti ženo

svi ste vi banditi!

A otac i majka i dalje su samo mislili što da pre-duzmu da neželjeni posjetioci što prije izađu, da ne počnu zavirivati po kući umjesto što njih dvoje drže na nišanu.

Mali je zatvorio oči i čvrsto se stisnuo čekajući da bomba jekne. On je jedini čuo osobeni zvuk odvr-tanja “kragujevke”, pomislio da bježi prema kapiji

ali se sjetio da će ga tamo dočekati rafalom oni što im sigurno stražu i strah čuvaju. Nije ni stigao da domisli svoju smisao, čekao je sleđen kad će i njega i sve spržiti, jer više se nikakav šum nije čuo; bomba je bila odvrnuta.

A sin

grkljan ćemo mu izvaditi!

Otac se odjednom odlučio

to ćete pričekati

on sad ubija vaše na Glavici

nikad ga nećete uhvatiti!

Majka je sunula da zaustavi tu bujicu riječi, ali se naglo trгла i kao da izriče presudu ocu, slomljeno promucala

vi znate da je on gore

bije se

ne drži se meni za suknju

idite praznih šaka!

Mali je tek kasnije shvatio da su majku odgurnuli, čulo se

nećemo

i pošli su prema ocu koji je hitro ustao i sam krenuo ispred njih ka vratima pa kroz dvorište dok su mu njihove puške bile uperene u rebra. Pomiren, otac je grabio sve brže, što dalje od kuće, od onog ugla u sjeni petrolejke.

Majka je ostala stojeći prekrštenih ruku dok je brat izlazio iz zaklona i prilazio joj pomalo postidjen; u jednoj ruci držao je pušku i bombu, a drugom je utučeno grlio majku.

Mali je odrvenio i prazan stajao na pragu gledajući u mrak i kišu koja je lila kao na pogrebu.

TUŽBALICA

Sagnut pod gromoradnim teretom Gligor je nosio polako i kroz rijetke dugačke vjeđe gledao nekud preda se, u zemlju ili u sebe. Nije se vidjelo da jedva ide, izgledalo je da se prepustio nekoj teškoj misli pa i ne primjećuje izlomljenu putljagu po kojoj je go stanac zatučen kopitima brdskih konja.

Nije osjećao put kojim se peo, ni teret koji mu je pognuo glavu. Znao je samo da nije zalutao i da se karaula nalazi na uzvišici, pa je, kao i cijelim putem, bio prepušten svojoj misli, svojoj otupjelosti; gušila ga je suva praznina od stomaka do grla, neprekidno prisustvo onoga što ga je snašlo bez izlaza i priziva.

Bio je stalno zazidan lelekom i jaucima iz tuđih usta, od kojih mu nije bilo lakše; sve to ga je davilo kao jaok zatopljen u utrobi.

Čuje lelek, tužbalicu iz mnogih grla:

Na kuću ti gavran pao

ali to zlozuko saučešće ne izlazi iz njega da istjera olovnu grudvu,

kljunom šljeme prelomio

već sve više iznutra raste tamno klupko,

krilom vrata zatvorio

velika izgorelina u njemu, riječi padaju kao ploče *suzom oganj ugasio.*

Stajao je nepomično, povijen pod kovčegom, pritisnut istim mûkom koji nosi od onog dana kad stiže glas o Balši.

Svi su mogli da žale, u crno da se zaviju, samo on nije, iako mu ne bi jasno da li je to zbog ovih oko njega ili zbog Balše. Sâm je ipak znao da to ne smije, a i kako kad svi žale nad njegovom prekinutom lozom, i ne pomišljajući da je njemu, Gligoru, od toga samo teže, da su svaki uzdah i svaki jaok samo kamen više na nenadnu gomilu što ga slomi da se više ispod nje ne oglasi ni pjesmom ni lelekom.

Prišla mu je ubrađena žena s dva momčića.

- Da ti pomognemo, striko, uz put nam je? – reče žena.

- Ne treba, deco, sam ću.

Ali oni su već polako išli sa kovčegom ispred njega, žena naprijed, a momčići za njom kao da zaista nose mrtvaca.

Obnevidio, Gligor je polako koračao za njima.

- Nećeš zajade na Karaulu – prenu ga opet ženin glas.

- Tu se iskopah – odgovori joj s naporom Gligor.

Žena i momčići se samo zgledaše. Stariji pokuša da olakša starcu, da mu kaže nešto utješno:

- I nama je otac, pod Ostrog...

Nije to ništa, umalo ne izgovori Gligor i nehotice se upoređujući, a onda se zbuni, užurba i saučesnički zamoli:

- Dosta ste mi pomogli, nije mi teško.

Svi troje odbiše i produžiše uz brdo.

I djeca, kao i majka, bila su u crnini. Umjesto košulja, imali su bluze od crne polusvile koje na selu starice čuvaju u kovčezima za svoju sahranu. Gligor sada prvi put, idući za ovom nijemom povorkom, počeo da uočava stvari oko sebe. Te košulje pretvoriše mu se u zlo cvijeće što je prekrilo svu Crnu Goru.

Sunčanom zemljom Dukljanovom – do Mojkovca – i pješke i kamionom, i na konju i na volujskim kolima – svud su ga pratili crnina i lelek. Pjevali su uglavnom oslobodioci, dojučerašnji Balšini drugo-

vi, pjani od slobode i snage; poneko, opet, da skrije bol, pjesmom kao tužbalicom da ožali; stidljivo – rijetki što nikoga svoga ne izgubiše – košulje od bijeloga padobrana mogli bi nositi poradi korote da nije stida, pa obukoše crninu ili odrpanu vojničku odjeću i oplakivahu najdalje rođake i komšije – kao najbliže.

Momčići su otirali znoj s oči, a njihove košulje, što ni vazduh ne propuštaju, peklo su im pleći upijajući sunce koje je pržilo kamenjar.

Jedva su se kretali preko krupnog kamenja, držeći uglove kovčega, dok je njihova majka, noseći sama prednji dio, više za sebe, tužila.

Nijesu se usuđivali ni da stanu ni da progovore, kako starac ne bi opet pokušao da sam ponese sanduk.

Gligor se sjećao kako u Komandi mjesta, kad su ga vidjeli sa kovčegom, nijesu navaljivali da ga prate, samo su ga molili da on ide na Karaulu a oni će brzo za njim donijeti kovčeg. A on je baš želio da taj posljednji komad puta do Balše pređe sam sa svojim teretom da se isplače ako mogne. Sad se prisjeti da je, iako iznenađen, sa zahvalnošću prihvatio njihov pristanak. To ga opomenu da požuri i prihvati kovčeg.

- Sam ću, djeco; hvala ti, nevjesto!

Ovaj put svo troje se složiše kao da su to i očekivali

i namjestiše mu ponovo kovčeg na leđa, a onda zastadoše gledajući brižno za njim.

Uspion je nestao; pred Gligorom je bila mala zaravan i Karaula pokraj nje. I oficir iz komande mjesta već je bio stigao i prilazio Gligoru koji je od dotad nepoznatog bola i neke nemoćne ustreptalosti gotovo posrćući išao prema zaravni, a onda naglo zastao ispred četvorougla ulegnutog zemljišta sa ispisanom pločom, sasušanim vijencima i gustom travom.

Najgore je već bio razumio kad do njega dopriješe riječi oficira:

- Nije bio sam, pa im se i krv pomiješala.

A ni vremena za drukčije; razumi striko, kao oca te molim!

Dugo nije mogao ni da se pomakne, ni da proslovi. Skamenjen neželjenim, a ipak naslućivanim saznanjem da ni grob s Balšom neće dijeliti, Gligor se samo jedva primjetno njihao pod praznim kovčegom.

Kad oficir priđe da mu prihvati kovčeg, a i njega da se ne bi srušio, Gligor se trže i gotovo odskoči u stranu:

- S njima je poginuo, s njima neka i oстане.

Onda se polako uputi karauli, zaobiđe je i postavi kovčeg na zemlju.

Podiže oči.

Bio je pred drvljanikom kovčega, bez reda naba-

canih, otvorenih, zaklopljenih, neupotrijebljenih i
ničijih.

LICE KAO ZEMLJA

Predosjećanje koje se javljalo nejasno i maglovito odjednom se uobličilo i zaprepastilo je svojom jasnoćom i konačnošću. Nije više mogla da se obmanjuje, da potiskuje tu gotovo opipljivu slutnju.

Naslonjena plećima na još topli zid, zagledana preda se, nije ni pokušala da prati nizanje tužbalice koje se jednolično cijedilo na zakovan sanduk. Tuženje je bilo praćeno povremenim ojkanjem, prigušenim koležom.

U tom krugu ubrađenih žena, Vidosava se držala naoko mirno, sa prkosom u smežuranim krajevima očnih kapaka, i mimo običaja sve te žene unaokolo

su nastojale da ne dosađuju pretjeranom pažnjom, nijesu s njom govorile, uvjerene da njen bol i nema neke druge primisli.

Bližila se ponoć i u smrknutom krugu oko kovčega ostali su samo najuža rodbina i susjedi, pa nije bilo glasnog leleka i kuknjave da bi se istakla žalost, nje je i onako bilo na pretek – u svakoj kući gotovo, oplakivan je poneko od onih koji su već pronađeni, ili od onih kojima se nije znalo groba.

U prituljenom noćnom bdjenju, gdje mutna svjetlost lampe nije uspijevala da razagna tminu, Vidosavina uznemirenost brzo je rasla. Više nije bilo nikakve nade, svu je obuzelo to saznanje od kojeg se ledila iako se na njenom prividno smirenom licu teško moglo išta primijetiti. Samo joj je pogled postao nešto tvrdi, usne joj se namreškale i zategle preko stisnutih zuba, a malo povijen nos ukrutio se i zgrbio. Kao da joj ne pripadaju, njene ruke gnječile su bijelu maramicu kakve nose pokajnice na sahranama.

...Ona je zahtijevala da Tomo što prije pođe i traži Jagoševe kosti iako tome još nije bilo vrijeme. Putevi su bili nesigurni i raskidani, a po šumama se često nailazilo na one kojima nije bilo jasno da je sve izgubljeno i da im nema povratka. Svakog dana neko je ubijan iz zasjede, a na redovan saobraćaj još se nije moglo računati. Pošte su tek počinjale da

se organizuju, pa su pisma još prenosili povratnici, ranjenici i invalidi, ili ljudi koji su lutali zemljom u potrazi za svojima. Tako je jednog dana stigao glas o Jagoševoj smrti, prvo šapat u povjerenju, da bi brzo potom narastao, počeo da se presipa i šumi u ušima, ispunio sve međuprostore između ostalih ljudi i Toma i Vidosave; morao im je biti saopšten. Vidosava je tada, iako se već samom viješću našla u nekom praznom prostoru zazidana gluvoćom i izlišna, donijela dvije odluke koje su joj u prvom trenutku pomogle da se ne prepusti i sasvim iščili. Ona je morala izdržati. Nije smjela dozvoliti da se oko nje okuplja onaj silni svijet koji će nagnuti na saučešće. Nije smjela da otima dio žalosti koja je Jagošu namijenjena; da ne dopusti da je žale zbog nje i njene nesreće.

Druga odluka još više je doprinijela da nađe snagu, da izdrži; činilo joj se da će pomoći da i Tomo zaokupi sebe tom namjerom i tako prebrodi iznenadnu prazninu i slabost koja ga je pritisla. Zato je odmah i zahtijevala da Jagoš bude prenesen i sahranjen u grobnici koju su oni dvoje za sebe spremali. (Nije htjela reći “njegove kosti”, nastavila je glasno i u mislima da ga spominje kao da je živ).

Dvadesetak dana kasnije Tomo se zaista pojavi sa velikom metalnom skrinjom čiju težinu nije mogla

da skrije ni fina drvena obloga koja joj je davala uobičajen izgled. Na nekoliko stotina metara od sela susrio ga je lelek ljudi koji su kako je prilazio, prihvatili skrinju i laganim hodom išli prema kući dok je povorka rasla. Ali mimo običaja, ljudi su brzo prepuštali kovčeg onima koji su se nudili da ih zamijene. U sličnim prilikama smjena bi trajala duže, oni koji nude pomoć morali bi ponavljati više puta, nadmetati se da bi došli na red. A sada je bilo jasno da jedva čekaju zamjenu, da ih neobična težina kovčega pritiskuje kao kamen: znoj im se slivao niz lica dok su se, jedva čujno odhukujući zgedali.

Vidosava je tada nešto naslutila: sumnja je počinjala da se navješćuje. Ni sama ne znajući što joj se to u svijesti začinje, išla je za kovčegom vodeći grupu žena koje su se nadmetale u naricanju. Koračala je polako, sa skrštenim rukama bez glasa: ni suze, ni kakvog drugog znaka žalosti. Samo je zapramila nekakva nedoumica, kao da je pokušavala da se nečega sjeti, da nađe nešto što je izgubila.

Pred očima joj je bio Jagoš, suvonjav i nejak tek počeo da se brije, onakav kakav je prije četiri godine izgledao.

Kasnije, u kući, dok je Tomo pričao o svom traganju i lomljenju preko Bosne, drumovima i šumama kojima su još harale bande, ona je neprestano nešto

tražila, pokušavala da se sjeti nečega što nije mogla sebi da objasni, što joj je u svemu ovome smetalo, bilo negdje nadohvat ruke dok je tapkala u mraku. čitavo vrijeme od Tomovog povratka do duboko u noć provela je kao u bunilu, pokušavajući da uhvati tu izgubljenu nit. A onda iznenada, kao da se rasprsnuo grumen zasljepljujuće svjetlosti, postalo joj je jasno zašto su onako s mukom kovčeg nosili, zašto se baš tada sjetila Jagoša kakav je izgledao pred odlazak.

Skamenila se.

Ko je taj čovjek u skrinji. Otkud se zna da je ispod toliko pleha i drveta sakriven njen sin, ko u to vjeruje kad svi lješevi poslije izvjesnog vremena liče jedan na drugog. što da učini ako je Tomo radi nje pronašao grob bez imena i donio joj ga da ima nad čim da plače. A Toma su mogli prevariti: u brigadi su mu mogli reći da je to grob njegovog sina jer su se možda sažalili što je pola države progazio dok ih je našao.

Sada više ni o čemu drugom nije ni mislila. Zaboravila je na pokajanje i na ono što dolazi; sve je bilo bez značaja. Ništa se više oko nje nije događalo; nije slušala što Tomo govori o svom putovanju i traганju. Kao uzgred zagledala bi se samo u fotografije sina koje je, zajedno sa ordenjem, Tomo donio iz

brigade. U drugoj prilici to bi je bar malo osokolilo. Sad je mislila svoju tešku misao. Vidjela je sebe kako čuči pokraj sive grobnice, dok Jagoševe kosti peru kiše u nekoj dubokoj gluvoj šumi.

Probdjela je noć odsutna i zagledana u sebe i svoju sumnju. Izjutra je primila saučešće od pokajnica, kratko odgovarala na pitanja ili riječi utjehe, stojala gotovo po strani dok su se povorke slivale prema kovčegu. Kao da su je zapljuskivali kakvi muljeviti talasi, pritisnuta njima i zagonetnom skrinjom, ona je svakog trenutka mislila da se topi, da će je voda poklopiti iako je stojala uspravno ni jednim pokretom ne otkrivajući ono što je muči. Trgla se tek kad je osjetila da je vrijeme za sahranu. Usplahireno je istrčala iz gomile i ušla u kuću. Niko se nije pribrao ni uspio da pođe za njom a ona se već vratila sa nožicama za loze u ruci. Pružila ih je Tomu i sa čvrstinom koja ne trpi protivljenje, tiho kazala:

- Otvori, hoću da ga vidim.

Tomo se iznenađen trgao, uplašeno je pogledao, a onda gotovo smireno i s razumijevanjem, vraćajući joj nožice, kao za sebe, procijedio:

- Tamo, na groblju.

Zaneseno se uputila sa kovčegom koji je na čelu povorke, kao da lebdi na ramenima ljudi, krenuo izgorelim livadama prema groblju.

Izdužena i kao slivena, povorka je miljela lomeći se po sredini na rijetkim zaokretima, dok je podnevna vrelina zatvarala krug oko romora žena u koroti i kao vunom zaptivala uši. Samo Vidosava, s velikim nožicama u ruci, podrhtavala je od nestrpljenja i strave pred onim što ima da sazna.

Kad je povorka stigla na groblje i stopila se u širok prsten oko groba, oproštajne govore pratili su mnogobrojni jecaji i uzdasi, ali uobičajenog leleka nije bilo. Nekoliko trenutaka sve je ćutalo, niko nije odlazio; kao da su očekivali da se nešto krupno dogodi zbijali su se ka grobu, promaljali glave preko tuđih ramena.

Vidosava je držala nožice u rukama. Strepnja na njenom licu priješla je u tupu izgubljenost i oni koji su je okruživali uplašili su se da neće izdržati, da će presvisnuti. U tom trenutku Tomo primi iz njenih ruku nožice, skide drveni poklopac i poče da reže pleh na kovčegu u predjelu glave i gornjeg dijela grudi. Tišina nabreknu pod usijanim južnim suncem.

Prije no što težak zadah zapahnu gustu nepokretnu gomilu nadnesenu nad grob, Vidosava brzo popriska otvor na kovčegu lozovom rakijom pa se kao nad kolijevku nagnu i zagleda u lješ koji se njoj na očigled raspadao. Tamno kao zemlja lice, nije se

moglo prepoznati, ali Vidosava je znala što traži. Pomjeri donju vilicu mrca i zagleda se u gornji ugao usta, u dva vještačka zuba na desnoj strani. Zatim dodirnu zube koji su sa unutrašnje strane bili povezani metalnim mostom.

Na licu joj se pojavi kratak, izmučen osmijeh. Odahnuvši sa olakšanjem, pomilova rukom glavu svog sina i polako ustajući dade znak da skrinju zatvore. Skamenjena gomila naglo živnu; prolomi se dugo suzdržavan lelek.

Pokajnice se u grupama počеше razilaziti golim ledinama na sve strane kao prosute brojnice.

PELIM U CVIJETU

Miris smrti miješao se sa mirisom znoja i kožne obuće. Vojnici što su čekali da ispale plutone, razlikovali su se od drugih samo po tome što su stajali; jer i ostali su bili u uniformama, i ostali su bili naoružani i utegnuti kaiševima, imali male kožne torbe, a na nogama čizme ili cokule.

Samo su žene bile u crnini koja je usijana i usvićena više odbijala no pila svjetlost i tešku zgušnjivu vrelinu, na oči blijeđela, stara i providna, izgrizena i prosjenala.

Vazduh gust od prašine i jare lijepio se za vlažne obraze, niz njih su se slivali mosurovi znoja na čijim

su se rubovima slagale tanke rese prljavštine kao kad voda splakanom truleži obilježi dokle se podigla. Ljudi su trljali oči da ocijede znoj koji je slano klapio. Pomjerali su se u mjestu podižući nove klobuke prašine od izgažene zemlje i zdrobljene suve trave. Ali niko se nije raskopčao niti skinuo što god od odjeće iako su svi, i žene i muškarci, bili odjeveni u najbolje što imaju, u ono što u naročitim prilikama nose i ljeti i zimi, i sjeseni i sproljeća. A sunce odozgo tuklo je kao kosač kad otkiva kosu.

Tomanu nijesu držale žene kao što se to oduvijek činilo, nije ih ni bilo u njenoj blizini, i rođaci su stajali podalje. Nju je, s jedne strane, zagrlio Gojko Đurović, a s druge, Vukov ratni drug, sa dogledom i kožnom torbicom čiji su se remeni ukrštali pokraj dvije okrugle žute medalje.

Tomana je bila sapeta između njih dvojice usred zbijene gomile; nekakav osmijeh sledio joj se na licu dok je iznutra nešto mutno stezalo pa raste i oduzima joj dah. Sve se slilo u neki huk u kome traži Vukov lik. Ruka joj malo podignuta i ispružena naprijed prima bezbrojne stirske saučešća za koja joj se čini da liče na čestitanja što izgubi sve što imaše. Ruka joj pružena kao da hoće da ga zagrli i pomiljue nejakog, bespomoćnog i malog.

Tomani se činilo kao da svi hoće da se uvjere da je

njen sin sada nekakav drugi Vuk zbog koga se sle-
glo više naroda nego ikad na Mramornome brijegu,
pa ga kite i premeću.

Na trenutak je blizu njegova lika, blizu provale jada,
sav huk pokajanja slio se u jedno poznato visoko
zujanje; osjeti ga u vazduhu oko sebe kao riječ koja
je na vrh jezika ali se ne može izgovoriti.

Stalno osjeća da je to što pokušava da nađe negdje
tu, ali nikako da ga domaši. Zaduva sve više raste
iznutra.

Ni puščani plotuni ne pokrenuše suze niz Tomanine
obrazе, ne načeše mrtvi uzao u njoj no se muklo
zakovaše kao u smet ispaljeni.

Ostatak dana, u kući, bio joj je teži i nepodnošljiviji.
Tomana nije više nikog ni čula ni vidjela. Sjedela je
skrštenih ruka nepomična i pretrnula.

Sparna noć kakva ni san ni mir ne donosi, kao da
pokrenu Tomanu. Podigla je pogled nekud ka greda-
ma, malo sa trгла kao da se nečег prisjetila, s napor-
om se uspravila i poslije male nedoumice, krenula.
Polako, pa sve brže odmicala je od kuće, kao avijes
preko izgaženih i opašenih strnjina i livada. Ograde
od suvih drača nijesu joj smetale.

Vođena nekom nevidljivom rukom pogađala je
ulaze ili progažene otvore na plotovima.

S groblja još ne bješe ispario čađav miris naroda.

Kao u snu, nekud zabačena glave, Tomana je prošla kroz groblje, Vukovom grobu nije mogla prići od vijenaca, pa je zastala na nekoliko koraka, zagledana duboko u zemlju.

Čekala je.

Nikako da zaplače.

Već je gotovo izgubila svijest, kad ču huk današnjeg naroda, kako se pretvara u onaj visoki tanki zvuk, u zujanje pčela i težak miris pelima u cvijetu ispod Leperića; vidje sebe kako skube pelim za ogrijev, kako je prožima bol što kida prepone, kako se prislonila uz ploču, a utroba joj se razvaljivala sve dok se mala drhtava šaka ne odvoji od proplaka. Premrla i blažena od minulih bolova, oštrim kamenom je pretukla pupak i podvezala ga. S novorođenčetom u naručju i bremenom pelima na leđima dobauljala je do kuće. Pucnjevi su oglasili novoga Radovića.

Sada je Tomana drhtala. Suze su joj se kao same od sebe slivale niz lice, niz bradu, a jecaji su presijekali popce.

Oblačila ga je u toplu, tek zguljenu kožu s ovce da mu liječi potkožnik, trljala ga kostreti da varičele preboli, opremala đaka u školu...

Tomana baci vel s glave, rasčupa kose i zasječe noktima lice; razmače vijence, pade zakuka izglasa.

Kada dotrčaše susjedi i rođaci nađoše je kako sjedi

među vijencima i ravnomjerno se, iz pasa, naginje s jedne na drugu stranu nečujno pjevušeći kao da zagovara dijete.

NIZVODNO, KA JUGU

Talijana su sprovodili starci. Dok su ga gurkali on je pred njima poskakivao. Skakutali su i starci, hripljivo disali, kašljali i jedan drugog pobjedonosno pogledivali.

Petko Krlagan, čovjek sa najdužim brcima u Bregavcima i okolini, utegnut nekakvim vojničkim kolanom preko izblijeđele i razdrte bluze, imao je u rukama staru sačmaricu; ostali su nosili kosijere, vile, jarmove i štapove, a bilo ih je i sa običnim čobanskim prutovima. Zeko Stanojkin, rutav i znojav, sa tmastim gunjem koji je uvijek nosio bez košulje, na golome tijelu, držao je debelu trsku s

gvozdenom kukom na vrhu kojom se vade košice iz rijeke, mlatarajući njome dok je istovremeno bacao kapu uvis.

Otupio od bola i straha, Bepo je kao kroz maglu vidio onih nekoliko uzaludnih mjeseci koje je proveo krijući se pokraj ovog čudnog sela. Sjećao se odluke koja je u njemu sazrela ubrzo po dolasku u staru varoš kojoj je vidik u daljini sa sviju strana zatvarao vijenac planina sa vrhovima negdje visoko iznad oblaka, rapavih i izdrobljenih i kao kristal svjetlucavih, koji su razbijali svijetli mir ispranog neba.

Sama varoš bila je usred gole ravnice. Činilo mu se, sjever je odatle odro i posljednji trun zemlje, pa je sve bilo suvo i oglodano kao poslije skakavaca. Pećine u obali od sige ličile su mu na skamenjenu lavu koju je jednom vidio na padinama Vezuva.

Sela raštrkana po ravnici plašila su ga golotinjom, žalosnim kućama bez ograda i drveća: samo krov i zidovi. Njihovi stanovnici bili su neprobojni i neka-ko daleki iako su po glasnom govoru i mlataranju rukama dosta ličili na Bepove zemljake s juga.

Umjesto da stupa u razgovor s djecom koja su uvijek igrala neke ratničke igre ili potkradala vojnike i njihove magacine, da pokuša da se približi kakvoj starovaroškoj djevojci na nekom od ublova ili makar da od svojih zemljaka nauči koju riječ jezika ovih

ljudi – čim je njegova jedinica došla u ovu neprijateljsku, prije tri godine osvojenu zemlju, Bepo je samo tražio način da se izdvoji i luta obalom ledne Morače koja je i sama, kao i on, bila samo prolaznik spečenim Čemovskim poljem, ne dajući mu ni vlage ni hladovine, ali ni od njega ne primajući ništa. Golo polje ostajalo je ljuto i sprženo. Rijeka se nije ni vidjela ni osjećala iako ga je presijecala čitavom dužinom. Živo je promicala usječena u uzavrelu sparušenu ravnicu, stižući u jezero mrazna i divlja kao da tog trenutka izvire iz snježnih planina na sjeveru.

Lutajući jednom niz rijeku Bepo je otkrio Bregavce, malo selo nekako drukčije od ostalih, pribijeno uz brdo ali i uz vodu koja je tekla njegovim podnožjem; selo u kojemu su mu se ljudi učinili dobroćudniji i mirniji od svih koje je dotad vidio u ovom naježenom polju.

Tu se prvi put donekle oslobodio straha koji je osjetio još onog dana kad se sa svojom jedinicom peo od mora uskim putem koji u okukama nestaje u visini. Iako je bio u varoši prepunoj vojske i izvan dohvata komunista, Bepo se neprestano plašio; zebao od mještana, od svojih zemljaka, od zemlje kojom je harala žega. Strah je rastao sa dolaskom svakog desetkovanog konvoja, kad bi se obično zorom

sručio u varoš uz jauke, miris etera i novih humki na vojničkom groblju. Strah su pojačavali oni iznenadni pljuskovi plotuna i rafala iz utvrđenih bunkera oko grada, iako su ti plotuni obično počinjali kad neko pašče slučajno zakači prazne konzerve načičkane po gustim opletima bodljikave žice.

Ni sam nije znao kad je riješio da bježi. Možda još ulaskom u ovaj kazan, proklinjući sebe što to nije učinio u Italiji, pa ma šta se desilo. Da bježi, ali ne komunistima. Oni odmah mobilišu talijanske dezertere, a to je još sigurnija smrt od ove ovdje. Zato je i odlučio da ode sam i za svoj račun, i to baš u Bregavce, gdje je kraj drukčiji, pun vrba i dubokih jama uz samu rijeku, i gdje su livade prošarane otavom. Možda će ga neko od tih ljudi i primiti, mislio je, on bi mogao i da radi na baštini. Možda će ga sakriti: tu gdje izgleda ne zalaze ni Talijani ni komunisti.

Bregavci su bili nedaleko od grada, ali izvan svih puteva i prolaza, uklinjeni između rijeke i vijenaca golih brda. S jeseni i zimi sasvim odsječeni divljim kratkim potokom kojim je odvirala neka iznenadna i nepoznata voda iz brda i presijecala jedini put do sela.

Što su se više primicali selu, spotičući se preko bubulja, rijetke ofresine i drače, starci su se kočoperili.

Njihov nesigurni korak postajao je nekako življi. Starci su zaneseni gonili Talijana pred sobom, sa naperenim štapovima i kosijerima. Zeko Stanojkin bi ga ponekad udario štapom među pleći. Talijan je ubrzavao korak ali bi ga Zeko kukom na vrhu štapa ponovo zaustavljao, očigledno uživajući u toj igri.

Desilo se to iznenada u pozno ljeto. Imperija se prosula kao suvomeđa. Oficiri su počeli da bježe s kuferima, uskakali su na vojnička kola; fanterija se davila da se dokopa kamiona; živahni bersaljeri bez šljemova i buketa perušina, pokušavali su da se približe svojim motociklima koji su krkljali u rukama komordžija. Riječ kapitulacija raspršila je i ono malo stege i straha od kazne. Svako je htio da se skloni, da se zagnjuri negdje u daljinu, da napusti ovo prokleta mjesto u kojem je sa svake strane praštalo kao na frontu. Sve je podrhtavalo od lomljave, kuknjave izbezumljenih talijanskih vojnika i neke zaludne vike. Stvarao se i rastao jedinstven šum koji je ličio na jeku grada i nevremena.

Kasnije su usamljeni njemački motociklisti počeli da, kao stado, gone i zbrajaju čitave čete i bataljone, da ih satjeruju u kasarne kao u torove, da ih razoružavaju i pritvaraju. Rijetki crnokošuljaši, zabrinuti da se na njih ne sruči gnjev dugo zastrašivane vojničke mase, kad su se malo pribrali,

i sami su se priključili goniocima.

Bregavci su uspjeli da ostanu po strani sve do prije nekoliko dana. Najveća zasluga bila im je što su propast Italije proslavili bogatom pucnjavom i veseljem. Užimali su se između vojski kao između kišnih kapi; ne dohvati ih ni poara ni mobilizacija sve do oslobođenja. Đavolje ga zrno ne zakuči; onda dođoše rekvizicije. Uzeše im sve da miš u među krepa.

Momke i sredovječne ljude dobrovoljno pokupiše u dopunski bataljon. Javiše se i neke djevojke da idu s vojskom; to bijaše neviđena sramota, pogotovo što se u okolnim selima od davnina posprдно pričalo kako je nekad sveta kraljica muanato zastala ispred nadošloga potoka. Zvala i kumila da je prevedu na jug njenom dobru pod maslinjacima, i ne bi muške glave da joj pomogne no priskočiše neke žene i prenesoše je. Ona tada izreče da u Bregavcima dok je vijeka i svijeta žene budu bolje od ljudi.

Nigdje mirni ljudi nisu bili tako ratoborni i glasni kao Bregavčani kad su na okupu – izdirali su se tobož na žene i djecu. To ih je držalo i pod starost. Odlaskom svih za pušku sposobnih, starci su bili ozlojeđeni više no ikad, zabrinuti za sudbinu mobilisanih, kao da su jedva čekali priliku da se iskale. Kao da će tako pomoći da se što prije završi ovaj rat

koji ih je ošinio u prolazu, na samom kraju, žestoko i gdje najviše boli.

Bepo se kroz pljusak svakojakih šumova provlačio kao kroz minsko polje, grabeći prema izlazu iz grada, prema rijeci, pogrbljen pod prepunim rancem. Ako uspije da stigne do rijeke, nadao se, neće ga više niko uhvatiti. Gotovo se survao niz kamenito prlo do vode. Produžio je ispod pećina dok su u blještavom procijepu neba iznad njega fijukali zalutali meci. Ta zvučna pratnja nije prestajala ni kad je niz rijeku odmakao od grada. Pucnjevi su orijedili, a tišina između njih bila je stravična.

Ni kad se približio Bregavcima nije bilo bolje: sad ga je pratio jednolični zvuk ravan i nečist; više zuka no zvuk, gušio ga u ušima i podrhtavao sa jarom iznad rječnog korita i golih obala.

Kad se ispeo na brijeg, isparila je i hladovina kao da je nikad nije ni bilo. Vreli vazduh pritiskivao je Bepa sjedinjujući se sa onim zvukom koji je neprekidno trajao i poslije izlaska iz korita.

Njegov put niz vodu, na jug, znao je, neće ga primaći domovini u kojoj su i vrućine bile blage i prijatne a ne ovako opore i ubojite; kad bi ga barem taj put doveo do malo mira, kad bi mu sačuvao goli život. Zvuk mu se odjednom učinio poznat, ali ne i manje opasan. Ti zrikavci, kojih ima kao pijeska i suvarka

ne mogu biti nikako slični onima za koje je do sada znao. Nemogućno je da ih ima ovoliko, niti u ovo doba godine, sigurno i oni pripadaju ovoj tvrdoj zemlji i ovom danu bez smisla. Kao da stružu nebo iznad sebe. A možda je ovo i posljednji dan za njegove drugove koji sa velikim rancima bezglavo jure oko karaula i postaja, oko malih dosad neosvojivih bunkera koji više ne pružaju ni zaštitu ni razlog da budu čuvani.

Stalna pratnja bezbrojnih zrikavaca, podrhtavanjem jare, kao da je poprimila prijeteći ton grlenog govora stanovnika Duklje, kao da se stopila u jedan glas koji kaže da njega, Bepa, treba goniti, hvatati, juriti, zadržati, skršiti, ugušiti.

Nije više osjećao ni težinu ranca, ni umor udrvenjelih udova. Lomatao se na domaku Bregavaca, kotrljao kao ni stvar ni čovjek.

Kad su već ulazili u selo, naglo je zastao, digao ruke uvis kao da štiti oči od nekog iznenadnog svijetla, i užasnut gledao u raščupane žene koje su istrčavale iz niskih kamenih kuća čiji su mali rijetki prozori i uvijek otvorena vrata zijevali tminom i golotinjom. Stajao je ne osjećajući ni kuku rutavog čovjeka koja mu je upirala u krsti. Obuzela ga je ukočenost slična onoj koju je osjetio kad je dobježao u ovo nemilosrdno selo. Tada se prvi put pojavio strah koji

oduzima noge i pamet, mora koja zamračuje vid. Ali onda se sve to samo nagovijestilo, onda je postojao jedan, makar kakav izlaz, povratak sjenovitoj rijeci i njenim dubokim potkopima, mogućnost da se zagnjuri i skrije u mrak i hlad vlažnog pijeska. Sad ne može nazad, iza njega se nalazi ovaj surovi hor u polukrugu sa oružjem za pse u rukama.

Zaustavio se kao skamenjen, ispružio ruku ispred sebe kada su u Bregavcima iznenada osuli plotuni. Zar i tamo imaju oružje, zar i tamo pucaju, na njega. Sad su se i zrikavci, plotuni i fijuk zrna stopili u visoki parajući zvuk koji mu je ohladio kičmu i oduzeo dah, zasuo ga novim strahom i mučnom prazninom...

Nije ni znao kako se našao na obali, u najdubljoj uskoj jami skrivenoj šipkovima. Cvokotao je, umotan ćebetom; zgučio se uz završetak tijesne jazbine dok se od njegovih trzaja i drhtaja, od pritiska glavom uz svod, runio sitan pijesak i klizio niz kapu, lice, ćebe i cokule.

Danima nije izašao iz pećine. Po noći, toliko da se na rijeci napije vode i napuni čaturicu. Jeo je konzerve i dvopek, štedeći i jedno i drugo, štedeći sve osim vode koje je dosta bilo. Kasnije je shvatio da će morati potražiti novu hranu jer je tain brzo čilio. Ovcu, koja je došla do ulaza u njegovu jazbinu, od-

mah je pustio kad je pomislio da bi je čobani mogli tražiti. Zato je skovao plan da se noću uvlači u selo i krade što može.

Izgubio je svaki odnos prema vremenu; znao je samo da su topli dani odavno prošli kao i onaj šum koji ga je pratio kad je došao do Bregavaca. Zamijenio ih je fijuk sjevera i kiše, nabujala rijeka koja je dopirala do same pećine. U tijesni prostor navukao je dosta sijena, pa je sve što je imao bilo posuto slamkama. Više mu nije ni smetala zdrobljena slama koja se zabadala u odjeću, ni prljavština koja se nahvatala na njemu i oko njega, ni kosa i brada koje su ga svrbjele.

Gotovo da se navikao na vlagu i kiselkastu buđ pećine. Iz nemirnih i iskidanih snova budio se umoran od duga ležanja.

Najteže mu je bilo što ga je stalno obuzimala želja da naloži vatru, da se ogrije; činilo mu se da bi mu oganj olakšao zimovanje i razbio samoću. Sa živim plamenom razgovarao bi kao sa čovjekom; mogao bi da se požali i da se s njim posavjetuje. Vatra je najveća vrijednost života, mislio je Bepo. Više nije ni želio ljude no vatru.

Uхватili su ga s leđa dok se pred pećinom pario uz oganj od gomile suvaraka oko koga se raširio, zagrlilo ga i nogama i rukama.

Doveli su ga u kamenu kuću, sjeli ga pored ognjišta.

Starci su sjedeli u krugu oko ognjišta, zagledali Bepovu odjeću i cokule. Zeko Stanojkin, kao uzgred, primicao je svoju nogu uz njegovu, mjereći odoka dužinu stopala. Krlgan ga je oštro pogledao i pri-prijetio mu obrvama da ga podsjeti na ozbiljnost situacije. Novica Mišurović, već potpuno izlapio, ali poznat po svom gostoprimstvu, pruži Talijanu bocu s rakijom; on je sa nevjericom prihvati, a onda poče da se osvrće po smrknutom krugu zagonetnih i zbrčkanih lica. Otpi malo pa vrati domaćinu. Jovana Brajović dodade Talijanu, smotana u bijeloj maramici, nekoliko lokuma cukra, dok su starci pili rakiju. Bepo je počeo da se nada. Možda ovo, ipak, nije kraj. Ovi ljudi su dobri, onakvi kakvi su mu se učinili prilikom prvog ulaska u selo. Ove žene od kojih se stravio, raščupane i crne kao vrane, što sada u krug stoje iza muškaraca, kao da ga ne gledaju s mržnjom, već sa zabrinutošću. Jedna mu je dodala i šaku duvana i malo novine.

Baš kad je razmišljao što s tim da učini, starci opet počеше da govore kao da se svađaju. Zračak nade iščeze prije nego što je izgrijao.

Da mu sudimo. Da ga ubijemo. Zbog čega? Što je neprijatelj. Što je Talijan. Okupator. On je krao ovce.

Krije se od kapitulacije. On je kriv što su pokupili omladince. Ali, oni se biju s Njemcima. Svejedno, on je neprijatelj. Dajte da ga ja sredim. Ne znamo ni ko je. Grehota je, izgleda kao svetac. Sigurno je fašist. Možda i nije. Jeste fašist. Fašist.

Bepo je ukočeno slušao glasove, osjećao je da je to kraj, da mu nema spasa, i da ne može ništa učiniti da to promijeni; on ne razumije ove ljude, oni ne razumije njega. Bučala mu je u ušima jedina riječ – fašist, ponavljala se kao grmljavina, kao kloparanje voza, gušila ga i on se trzao od nje kao od udaraca. Trudio se da uhvati i ostale riječi koje ne razumije, da shvati što ovi ratoborni starci odlučuju. A onda kao da se davi, posljednjim grčem, suvim prepuklim glasom započe, prvo polako, a onda što brže kao da se žuri da nadjača riječi i upadice staraca, čuđenje i došaptavanje žena, kao da se žuri da kaže što prije i što bolje sve što ima, Bepo je u grobnoj tišini usred začuđenih pogleda jedva izgovorio pjesmu:

... Bandiera rossa la trionfera
Viva il comunismo e la liberta...

Svi su tupo gledali u Talijana, u istom položaju u kome su bili u trenutku kada se začula pjesma. Zgranuti neočekivanom, iznenadnom provalom,

nijesu mogli da shvate ni razlog ni smisao neobične tužbalice. Pjesma je tekla teško i s naporom kao da se odvaljuje iz utrobe prestravljenog pjevača. Kad je Talijan prestao, moker od znoja i utrnuo, niko se nije ni pomakao ni progovorio. Niko nije znao koliko je trajao nerazumljivi lelek. Neprijatna, prijeteća tišina pritiskala je i starce i žene, prepunila golu polumračnu kuću. Svi su iščekivali da se dogodi nešto što će donijeti preokret i olakšanje; dašak vjetra mogao je ubrzati razriješenje, bilo kakva riječ odluku, smrt ili život.

IGRA VATROM

Malokrvni izvor nedaleko od grada već s prvom ljetnjom sušom počeo bi da cmili kao petrolejka i gradske česme postepeno bi umirale puštajući tek po koju suzu nedovoljnu da i putnik skvasi usta a kamoli da poji grad uobručen posnim kršem. Ove godine suša je stigla mnogo ranije: česme su izdušivale šuplje i muklo, drukčije no što se to obično događalo kad bi voda sahnula; širile su zadah zarđalih cijevi. Vodovod je brzo prestao da daje glasa a njegove obaveze preuzeše dva stara gradska ubla oko kojih su se izjutra okupljale gomile bunovnih i raščupanih žena s ibricima i lamama, s bronzinima i šerpama,

s vojničkim porcijama i cicama. Oko bunara počеше da se stvaraju redovi, prvi poslije rata, jer još ništa nije bilo počelo da se dijeli u tek oslobođenom gradu, a neprijateljski magazini su razgrabljeni čim je počelo njegovo rasulo.

Noću su građani željni hladovine sjedjeli kraj otvorenih prozora ne usuđujući se da izađu na ulicu jer je svakoga časa nešto eksplodiralo. Praštali su pucnjevi bez povoda i razloga, negdje se čula pjesma a negdje jauk, primale su se mile i nemile vijesti onako u prolazu, a njihovo značenje dopiralo je do svijesti docnije, kada čovjek ostane sam ili u krugu porodice. Kad bi preko rijetkih radio-aparata stigla vijest da je još neko mjesto oslobođeno, prvo s Komande a onda iz čitavog grada, osula bi pucnjava duža i snažnija od one koja se čula dok se vodila borba za grad. Najčešći su ipak bili počasni plotuni na sahranama poginulih.

Žeđ je imala svoje zakone koje nije bilo lako razumjeti, čak ni onima koji su je najbolje poznavali. A između žeđi i vatrenog šenluka postojala je neka unutrašnja veza; eksplozije su se nadovezivale na žeđ i oskudicu i donosile nespokoj.

Na kraju grada, nekoliko stotina metara iza posljednjih kuća, ispod Suve Grede, eksplozije nijesu ni prestajale; kako su vrućine rasle, one su postajale sve

češće i ravnomjernije. Niko nije znao kad su počele da odjekuju, ali su nekako neosjetno prerasle u neku vrstu obreda: grad je osjetio da te eksplozije nemaju veze sa ostalom pucnjavom. Razmaci između njih bili su dugi, nekad i po jedan sat, ali u žednom gradu, danju okovanom vrelinom i gustim mukom a noću sleđenom tišinom koja je zvijezde primicala na dohvat ruke, nikakav zvuk nije mogao promaći neopažen. Ljudi su uznemireno iščekivali pucnjavu koja je dolazila od kuće u prisoju ne dozvoljavajući da se iz želuca izgubi mučna praznina stalno prisutna iz ratnih dana. Ove eksplozije, obilježene neobjašnjivom ujednačenošću i unutrašnjim ritmom, kao da su još više sušile ionako spržen vazduh.

Jedino su djeca na sve to s početka ostajala ravnodušna. Za većinu njih pucnjava je počela u dan njihova rođenja, pa su se prema tom zvučnom dekoru odnosila kao prema nečemu što je prirodno i neminovno. Nije bilo malo djece za koju se govorilo da su rođena za vrijeme prvog bombardovanja, druge kapitulacije, ili po prolasku Emanuela III, koji je bio ljut što se pored puta kojim je prolazio više pucalo nego aplaudiralo.

I kuća u prisoju Suve Grede bila je puna djece. U danima ove sparušene neizvjesnosti ona se nijesu miješala sa svojim gradskim vrsnicima. Donjokrajci

su ih viđali kako odlaze nekuda žurno i vraćaju se kao iz krađe, noseći u rukama nešto smotano i tajnovito. Taj njihov posao, tako je bar Donjokrajcima izgledalo, nije mogao imati nikakve veze sa eksplozijama koje su se javljale po utvrđenom redu.

Ljudi su teško podnosili duge pauze između eksplozija, pune praznine od tišine i strepnje. Što bi se više bližio zamišljeni trenutak koji cijepa prividni mir grada, a naročito Donjega Kraja, postajali su uznemireniji, sve im je smetalo, osorno su odgovali ukućanima i bivali gotovi za svađu.

Djeca su ipak prva pokušala da se približe osamljenoj kući, da zavire u baštu u samom uglu prisoja. Ali mali radoznalci bili su ubrzo rastjerani od svojih vršnjaka iz tajanstvene kuće, kao da se do nedavno nijesu zajedno igrali. To je i eksplozijama pod Suvom Gredom dalo još zagonetnija tumačenja.

Nije se više moglo odoljeti iskušenju; nekoliko građana iz najbliže ulice odlučio se da pođu do kuće u razmaku između dvije eksplozije. Trebalo je naći neki ubjedljivi razlog za posjetu toj donedavno običnoj kući i njenoj vlasnici, sašušenoj i istrošenoj ženi o kojoj ni najbliži susjedi nijesu mnogo znali. Znalo se tek da ima oštar jezik i da s mukom podiže čitav koš djece koja su joj ostala o vratu poslije domaćinove smrti. Sama ih je izdržavala, iako je

najstarijem sinu moglo već biti blizu osamnaest godina; tog slabašnog mladića znali su kao obijesnog i gotovo neuračunljivog, na svoju ruku hrabrog. Upadao je u dobro čuvane okupatorske magazine, ili u one njihovih trgovaca, sjekao gume na točkovima vojnih kamiona. Niko se nije usuđivao da ga posavjetuje i pouči, jer Danilo je u svakom trenutku bio spreman da digne ruku na tuču. Naoko nejak i malokrvan ali prijek i nepopustljiv, on je jednom za opkladu samom sebi probio ruku nožem. Poslije tog događaja Danilo je bio neograničeni gospodar u kući i u neposrednoj okolini; njegova majka, od čijeg su jezika mnogi zazirali, činila je sve što bi od nje zatražio.

Kad su građani stigli do kuće, žena ih je dočekala na pragu i jetko zapitala jesu li možda došli da joj ponude pomoć, da vide može li prehraniti toliku djecu. Začudila se kad je dobila potvrđan odgovor i s nevjericom se pomakla s praga da uđu, a onda ih čistim hodnikom provela na drugu stranu gdje je, pod osakaćenom lozom u bašti među stijenama, bio namješten poljski krevet. Na njemu je ležao Danilo, užagrenih znojavih obraza, potamljelog pogleda. Bolesnik se nije ni pomakao kada su mu se posjetioi približili; jednako je gledao u pravcu stijena i hripljivo disao. Ono što se nalazilo pored njega

više je zabezeknulo posjetioce nego njegova bolest za koju čuše da se zove “galopirajuća”. Nekoliko crvenih italijanskih bombi, jedna kockasta kao ananas i dvije sa jakim drvenim drškama! Bile su tu još nekolicke čije se porijeklo otprve nije moglo utvrditi, jer posjetioci nijesu ni smjeli da na njih obraćaju posebnu pažnju, da ih zagledaju. Poizdalje upitaše bolesnika kako se osjeća, pa ne sačekavši odgovor, neuvjerljivo promrmljaše da to nije ništa, da će proći, da se već vidi kako mu je bolje. Dok su se žurno povlačili iz te neprijatne i izvještačene situacije i grabili da se što prije domognu ulice, ni čuli nijesu Danilovo stenjanje:

- Još danas sigurno neću lipsati...

Kad su izašli na ulicu, nijesu imali želje da se glasno podsjetite kako je izgledala slijepa baštica. Pred očima im je bila gomila bombi i izrovana zemlja, kao na njivi poslije vađenja krtole. Zemlja poprskana oštrim, sitnim škrljicama koji su po njoj bili gusto rasuti kao bijeli cvjetovi. Bili su to komadići stijene odvaljivani ujednačenim eksplozijama bombi, a vrele stijene isprskane i oljuštene, obrasle nekim neobičnim lišajem, ne onim živim i svijetlim koji kamenim pločama daje sjaj, već nekakvim tmastim, jesenjim koji podsjeća na vlagu i memlu priobalne pećine. Grabeći ulicom, posjetioci su zaključili

da mali zid suhomeđe štiti bolesnika ispod lozove nastrešnice od parčadi koja se rasprskavaju po bašti.

Iz prisjećanja ih je trgla žestoka eksplozija. Iako su je očekivali, strijepili od nje, pala im je teže nego ranije. Sada im se učinila nešto jasnija ta igra, to prepiranje sa životom. Zaboravili su na žeđ i sušu i imali su pred očima Danila, koji posljednjom snagom zamahuje i baca bombe preko zida suvomeđe u baštu, dok se mlađa braća brinu da mu ne ponestane eksploziva; samrtnika koji razbija gluvo ćutanje nadvijeno nad njega i nad užarene ploče njegovog prisoja.

Još nekoliko dana eksplozije su se nastavile u nešto iskidanijem ritmu, a onda sasvim prestadoše.

ŽUTO ČELO

Već između Bogojeva i Vinkovaca, na povratku iz Bačke gdje je pratio rođake koloniste iako to niko od njega nije tražio, Milija je primijetio ispred svog vagona neobična teretna kola koja su čuvali vojnici Knoja. Ionako spori voz, zastajkivao je na svim usputnim stanicama, skretnicama i rampama, zaustavljao se čak, naoko bez ikakva razloga, i na pustim oranicama iako u vagone niko nije ulazio ni iz njih izlazio. Putnici bi se tada budili, a ako nijesu spavali prekidali bi razgovor i kao da nešto iščekuju osluškivali šumove spolja začudo strpljivo i kao s razumijevanjem, ne pokušavajući čak ni da razjasne

ovo zagonetno i učestalo zaustavljanje.

A voz je milio dok su se naizmjenično smjenjivali, klizavo i zatumljeno, gotovo nečujno obrtanje točkova i kloparanje i ljuljanje zbog naglih trzaja preko rijetkih željezničkih mostova, zavoja i nasipa.

Sve češće su se ponavljala noćna zaustavljanja na prozuklim poljima i oranjima prekrivenim niskim slojem magle iz koje su provirivala rijetka zasječena stabla otkinuta od tla. U punoj tišini putnici bi čuli samo nerazgovijetne kratke, tiho izrečene komande i muklo struganje drveta o metal koje bi prestalo isto tako naglo kao što je i počelo. A kad bi voz produžio, negdje sa strane, iznad tankog sloja magle, nazirale su se u daljini mutne sjenke, kao male grupe ljudi čije su se glave stapale s jedinstvenim teretom što je ploveći iznad njih povezivao sve to u jednu neodređenu cjelinu koja bi prije no što bi je pogled iz zagušljivih i poluosvijetljenih vagona obuhvatio, nestajala u nestvarnoj i jednoličnoj ravničarskoj noći.

Kad je zaključio da se to zastajanje ponavlja po nekom utvrđenom redu Milija je polako ustao i kao da želi protegnuti noge izašao u uski hodnik zatrpan vrećama i drvenim kuferima. Čim je ponovo voz stao na otvorenoj pruzi, Milija pokuša da prodre u

prednji vagon. Vrata su bila zaključana. I ona s obje strane njegovog vagona. Ponovili su se isti glasovi, čak i nešto razgovjetniji, opet se čulo isto struganje drveta o metal i škripa nekih masivnih vrata. Voz se već kretao kad je Milija shvatio da je mogao pokušati na jedna od stražnjeg dijela vagona.

A kad je voz opet stao izašao je i primakao se teretnom vagonu koji se nalazio iza lokomotive. Nekoliko sjena čije su se seljačke šubare i šeširi ocrtavali na mutnom horizontu prihvatale su od vojnika mrtvački sanduk; primile neke papire i brzo odmakle preko oranja. Vojnici su zatvarali teška vrata dok se Milija brzo i neopaženo povukao u svoj vagon i jedva se ugurao na umalo izgubljeno mjesto.

Shvatio je. To vojska pomaže da se poginuli kojima se zna ime i grob prenesu u rodna mjesta, ožale i sahrane. Ohladio se pri pomisli koliko još ima ovakvih darova što se u mûku i s dubokom pažnjom predaju po bezimenim mjestima i nepostojećim stajilištima. Sjetio se prvih dana iza rata kad su svi krenuli da traže svoje mrtve.

Najuporniji su odlazili za vojskom vrućim tragovima kojima su tinjali lješevi, cjedilo se mašinsko ulje i štrčali mrki kosturi ispreturanih tenkova i kamiona s kojih se visoko k nebu dizao crni dim.

Iznad dima su prema sjeveru i jugu tutnjali teški

Liberatori da bi poneki najprije zastao, a onda se su-novratio niz Vjeternik u provalije Male rijeke pošto bi iz njega iskočilo desetak crnih klupčadi, a nad njima se trenutak kasnije otvorili blještavi padobra-ni koji su još neko vrijeme, poput balona što gube vazduh, nastavljali da lebde. Crni i gusti stub dima od zapaljenog aviona, silniji i dužeg daha, pridružio bi se ostalima povećavajući tako garež i paljevinu koja se valjala prema sjeveru za omraženim vojs-kama što su izgubile sve bitke.

Taman negdje u vrijeme kad se Milija pridigao iz postelje – krijući od narodne vlasti ili uz njenu prećutnu saglasnost – počele su za jedinicama da idu male grupice žena, majke i sestre poginulih, da traže njihova tijela, najčešće uzaludno, stižući u tek oslobođena mjesta kao ranjene vrane i bacajući svo-ju zloslutnu sjenku na veselje pobjednika i ozareno pijanstvo namučenog stanovništva.

Ali i kad ne bi pronašle poginule, one su se vraćale u svoja mjesta kao da dolaze sa nekog velikog i neo-pisivog ali tužnog slavlja i same nekako opijene, umorne od nesanica, nemirne i žalostivo raspričane. Oko njih su se okupljali prvo oni iste sudbine, po-bjednici koji su gotovo sve izgubili, a za njima iz potiha i nenametljivo, ali uporno i da se nađu pri ruci, i svi ostali – neborci i saputnici, znanci i pri-

jatelji, pozadinci koji su to postali pošto je sve prošlo – dijeleći bol i radost jednako, ali i čuđenje što nova vlast nije žešće vratila dojučerašnjim neprijateljima i susjedima kako su i zaslužili; što se ne namiruje krv za krv.

U isto vrijeme, u svakom mjestu, u svakom selu umirao je poneko od sušice koje je u Milijinom kraju vazda bilo. Do rata je udarala na cijele porodice, najčešće na đake i studente, a po oslobođenju se nekako bez reda i mjere raspomamila pa počela da kosi brzo i u tišini, nečujno za sve osim pogodenih, jer u vrijeme dok su svakog dana stizali glasovi o novim pogibijama – najčešće onih što su ne bježeći od smrti, padali u posljednjim bitkama – niko nije žalio bolesne i umrle.

Sa slobodom i Milija je bio bez ostatka svuda gdje su se miješala pokajanja i veselja, a lelek i pjesma cijepali nebo koje je gorjelo žutim i crvenim odsjajima iz daljine i zemlja muklo tutnjala kao od potresa.

Razmišljao je kako bi i sam morao da priskoči i pomogne ovim vojnicima u prednjem vagonu koji je sigurno još pun kovčega, kao što je počeo da čini već prvog dana po oslobođenju kad se digao iz postelje u koju je legao po povratku iz aprilskog rata. Od Božaja do Mramora stigao je za dva i po sata, mokar i vruć napio se ledne Trešenice i to ga

je pokosilo. Prekašljao je cio rat ne izlazeći iz kuće dok se po selu pričalo kako nema petlje da se digne na noge i okrene na bilo koju stranu.

A čim se rat završio i Miliji kao da se zdravlje vratilo. Nije mogao da savlada čudnu radost koja ga je obuzela i želju da svud dopre. Sitan i mršav, unakrst utegnute kaiševima koje je ko zna otkud nabavio, valjda da bi ličio na zaslužnog ratnika, trčkarao je s kraja na kraj sela gubeći dah i kašljući plitko i istih ali ne posustajući. Gdje god je stizao najprije bi se pojavio njegov dugački, ukrivo izrasli nos i stideći molećiv pogled malih očiju. Iz džepa vojničke bluze, koju je sačuvao od početka rata, uvijek su virile novine tako sklopljene da bi im se mogao pročitati naziv. U svakoj prilici predusretljivo ih je listao, s naporom čitajući obnevidjelim starcima i nepismenim ženama izvještaje s bojišta na sjeveru zemlje.

Viđali su ga kako s omladinom raščišćava ruševine; kako teško dišući pridržava stubove ili navrh njih nateže telegrafske žice, koje su seljaci s oslobođenjem iskidali i ponijeli da rastežu na stubove za lozu; kako jedva ide pretovaren Unrinim paketima; kako na pokajanjima i poznatim i nepoznatim borcima pomaže rodbini; slušali kako na mitinzima i akcijama prvi započinje najnovije pjesme, izvikuje najduže parole; u svakoj žalosti bio

je lakši na suzu od drugih ljudi.

Iako je otišao da prati koloniste na svoju ruku oni su ga rado prihvatili jer su znali da će bolje od njih naći smještaj i slobodan vagon, a zatreba li i istaći njihove zasluge.

Voz je već bio zašao u Bosnu kad se Milija pridružio vojnicima i počeo da im pomaže u tužnoj primopredaji. Vojnici su se ubrzo privikli na njega jer je umio da nađe pravu riječ i za njih i za rođake poginulih pa je sasvim prestao da se vraća u svoj vagon, u svemu ih odmjenujući. Kad bi mu ponudili da prezalogaji zajedno s njima odbijao je braneći se da je već jeo, a kad bi mu predložili da se odmori uvjeravao ih je da mu se ne spava.

Nije osjećao ni glad ni umor. Činilo mu se da je preplavljen nekom čudnom svjetlošću koja sažiže iznutra dok bi mu se suze same od sebe slivale niz užagrene i okopnjele obraze pri svakom susretu s porodicama i opraštanju od poginulih.

Nije više primjećivao ništa oko sebe. Ni prekrcavanje u drukčije vagone, ni čudnu vožnju preko Ivan-planine. Kao u bonom zanosu otimao se da uradi što više, da preuzme ili sam izmisli nove obaveze i da u sve što čini uloži više pažnje i prema onima koje predaju i prema onima koji dočekuju.

Iz tog čudnog stanja samo se na trenutak trgao kad

je primijetio osunčane krše oko Neretve; to ga je podsjetilo da se primakao jugu. Kako se putovanje bližilo kraju, vojnici su sve više navaljivali da ga odmijene i nahrane, a on je blago ali uporno odbijao svaku pomoć. Plašilo ih je njegovo žuto čelo i već modri obrazi kroz koje samo što nijesu probile krsti.

U Nikšiću su i posljednji sanduci s kostima predati i kamionima razneseni po Crnoj Gori. Pošto je jedva skupljajući ostatke snage uspio da se vedro rastane s vojnicima, Milija se, sam i bolestan, dok mu se pomjeralo i gubilo tlo pod odrvenjelim nogama, zaputio prema kući. U sumrak su ga našli kako u bunilu drhturi na jednom kiljanu pokraj puta i Unrinim kamionom dovezli u selo.

Majci, koja je zalelekala, Milija je jedva odmahnuo suvom rukom da prestane dok mu je na zemljanom licu i u već mutnim staklastim očima blistao nadmoćan osmijeh čovjeka koji je učinio što je mogao.

OPOJNO PIĆE

U Sokolani se dimilo od znoja, nerazumljivih riječi, neprekidnog talasanja. Izvijali su se vratovi da bi se pogled probio do improvizovane pozornice; s visokog svoda visili su dronjci konopaca o kojima su nekada bili okačeni koturi za vježbače. Svi su bili usredsređeni na jednu tačku; kao da su se plašili da će se svakog trenutka dogoditi nešto od neobične važnosti a oni, možda, baš u tom trenu neće moći da vide što se zbiva i tako će propustiti jedinstvenu priliku.

Neka čudna i neodoljiva glad ovladala je salom, glad kojoj se ne može sagledati kraja; kao da su godinama

žedno čekali baš na ovaj trenutak koji i pored sveg izobilja ne može da nadoknadi bezbrojne časove ćutanja i trpljenja. Ljudi su bili ošamućeni slobodom kao raskošnim bljeskom, zaslijepljeni kao one oktobarske večeri kada su saveznički avioni bacili padobranima grozdove nezemaljskih svjetiljki, koje su kupale zemlju i planine neviđenim bojama.

Nije ni bilo gotovo ničeg drugog osim slobode, pa su je ljudi ispijali kao žestoko piće poslije čije su svake čaše bili još žedniji. Po rijetkim neizrovanim jezicima zemlje, u prekopanom gradu, svakog časa održavani su mitinzi; govorilo se i izvikivalo, raznosili su se poklici nenaseljenim kućistima, grupe s palama i pijucima, odjevene u poluvojničku i staromodnu civilnu odjeću, šarene i neodređene, mimoilazile su se bivšim ulicama u jednom čudno isprekidanom hodu, silazeći u duboke rupe od avionskih bombi i nastavljajući penjanje preko gomila kamena i pijeska, natrulih dasaka i iskidanog gvožđa. Taj zaglušujući marš ulicama kojih nema bilo je kao neka nerazumljiva igra, u kojoj, dok jedne grupe nestaju, druge niču uz najrazličitije šumove i uzvike, uz pjesmu koja silazi i penje se naizmjenično. Ko zna odkud, neko bi se pojavio i radne grupe počele bi da raščišćavaju ruševine, da živo uzma-huju, kopaju i prenose suvi pijesak, blokove betona

i kamenja. Iako je izgledalo da u tom iskidanom ritmu nema nekog reda, raščišćavano je ono što je u tom trenutku bilo najhitnije, najnužnije. Najprije ruševine pod kojima su ostali lješevi još od prvog bombardovanja – ispod betonskih nosača Narodne kuhinje, prije godinu dana, na prepunu gostionicu bila je pala bomba, ali niko u okupiranom gradu, bombardovanom svakog dana, nije stigao da spasa-va ljude koji su zatrpani danima zvali u pomoć. Potom su raščišćavane dvije unakrsne ulice jer nijedno vozilo nije moglo ući u grad dalje od, na brzinu sklopljenog, drvenog mosta.

Po ruševinama su skakutala djeca sa kanticama i loncima pjevajući tankim glasovima: “Evo vode freške”. Vodu su kupovali rijetki prolaznici, seljaci; radne brigade imale su svoje vodonoše koji su pune benzinske kante dovlačili sa dva-tri neoštećena bunara. Ostali su bili ili razrušeni i zatrpani ili zatrovani nečistoćom. Zamišljajući novi grad, golim željama bez oslonca izvan samih sebe, graditelji su radili više no što su mogli: izglednjeli mladići dizali su krupno kamenje, iskidane betonske ploče, mnogo ruka dodavalo je sve to jedna drugoj, a na kraju živog lanca rasle su gomile i čekale nepostojeće teretnjake da raznesu taj krš daleko izvan naselja. Upotrebljivo kamenje ostavljano je na stranu za zi-

danje budućih kuća.

Po završetku rada, kada bi nemilosrdno sunce obolo prema zapadu, izlomljeni i iscijeđeni, sa iskricama soli po licu i vratu, mladići i djevojke skupljali su se u grupe, sa alatom i zastavama, s naporom bi se uspravljali, rasli kao žito, započinjali pjesmu, prvo iskidanu i nesigurnu koja bi ih postepeno preporodila, ugrijala iznutra i odjeknula među zidinama, trepereći iznad praha i kamenja, kao da crpe snagu iz same sebe, jer dokle oko doseže nije se imala čime ohrabriti: nigdje kuće na nogama. Jedino po krajevima grada pogled je mogao uloviti kuću sa krajičkom krova. Oljuštene, ostale su zgrade Gimnazije i Carinarnice, pa se u prah pretvorila slama pod umornim tijelima brigadista i vojnika koji su noćivali u njihovim golim, nezastakljenim prostorijama. I Vladičina kuća, u kojoj je bila Komanda područja, više je ličila na frontovski bivak nego na zapovjedništvo u slobodnom gradu.

Polako su u grupama odlazili prema okolini grada i selima zagubljenim u pustoj ravnici koju su pasli skakavci. Često izvikivane parole pratile su i snažile pjesmu u kratkim predasima između stihova. Izvikivača je bilo raznih. Onih koji sa dvije riječi pogađaju osjećanja čitave brigade, onih koji se stidljivo i dugo odlučuju da i sami nešto uzviknu,

da prvi put izglasa nešto kažu, i onih koji su izvikivali druge knjiške parole sročene kao mali govori. Ponekad bi se masa našla u nedoumici, jer nije uspijevala da do kraja prati uporni zov izvikivača koji je u jednom dahu nizao: "Živio najveći sin i vođa svjetskog radničkog proletarijata svih naroda..." Rijetke starije žene tada bi se potajno krstile i sa zakašnjenjem odgovarale: "Živio". Ali svi ti usklici i odzivi dolazili su iz srca ljudi koji su u zanosu shvatali da se ostvaruju njihovi najhrabriji snovi. Kao djeca bili su lakomisleni i vedri, surovi do zaborava i istovremeno bolji od djece u njihovim igrama. Povorke su upravo krenule sa ruševina kad se pronese glas da se u Sokolani održava suđenje Andriji Popoviću. Grupe su, kako je koja saznavala, skretale i gotovo trčeći grabile prema "sudnici". Na ulazu, sa alatom i transparentima visoko iznad glava, zbijena masa u oblaku prašine podsjećala je na nekakve čudne ustanike koji prodiru u dobro čuvanu tvrđavu. A kad se dvorana prepunila i nabrekla od ljudi, oko Sokolane ostao je obruč radoznalaca nezadovoljnih što se ne može unutra; oni su nestrpljivo i preglasno uzvikivali, tapkali u mjestu, i s vremena na vrijeme kroz visoke prozore, čija su prazna metalna okna podsjećala na rešetke, ubacivali: "Smrt izdajnicima".

U gornjem dijelu dvorane, gdje su se nalazili sud i optuženi, čuvari su jedva uspijevali da zadrže pritisak mase. Popović je naoko nezainteresovano stajao neposredno ispred sudija u uniformama od kojih ga je dijelio samo uzak sto prekriven jarko crvenim platnom. Glavu je pognuo a ruke prekrstio, ali taj položaj, sav od spoljne skrušenosti i prividnog mira, sadržao je i jedva prikriveno nestrpljenje sa tankim zrakom nade koja čovjeka do kraja veže za život. Oni koji gospodare njegovom sudbinom, ma koliko bio svjestan da mu nema oprostaja, u jednom trenutku učinili su mu se kao gotovo dragi moćnici koji će možda baš njemu biti naklonjeni. Počinjena djela izgledala su mu i teža nego što je i mislio da jesu, da bi već u sljedećem času ličila samo na ružan san koji će nestati, kao što je možda san i čitava ova scena u kojoj on sudjeluje kao središnja ličnost. Nekakva zagušljiva hladnoća steže mu krvne sudove i oduzima dah. Nameće mu se misao kako je sve moglo i drugačije da se dogodi, kako je možda postojala mogućnost da se i on bolje snađe u događajima koji su ga nosili posljednjih godina. Duboko u sebi objašnjavao je strogim sudijama kako bi se popravio ako bi mu za to dali priliku. I to ga je sledilo.

Ljudi koji su se čitavo vrijeme meškoljili i zbijali tražeći povoljniji položaj, dobacivali i pri-

jetili optuženom i pored neuvjerljivih opomena predsjedavajućeg da će isprazniti dvoranu, kad je počelo čitanje presude pritajili su se i stopili u jedinstven dah. "Živio narodni sud!" - prolomilo se salom kad je pročitano da će se smrtna kazna, strijeljanje, izvršiti odmah. Od tog trenutka ni čuvari, ni vojnici nijesu mogli izvojevati ni cik tišine. Povici i prijetnje, pjesme o izdaji i neumitnom kraju počinilaca slili su se u zaglušnu grmljavinu, koja je čak i same presuditelje ispunila nekom strepnjom i nelagodnošću.

Kada je čuo presudu, iako u prvom trenutku kao da nije shvatio da se ona odnosi na njega, na njegov život, Popović se malo prignuo zemlji, opustivši ruke niza se, ali ne sasvim – one su se zadržale na pola puta. Na njegovom licu, poslije kratkog, suvog grča, uzraslo je nemirno bljedilo, na licu se zategla voštana koža a krupni brkovi postali nestvarni kao na sušenoj urođeničkoj glavi. Oči su posivjele, lice se prometnulo zemljom, kao da je već počelo da trune.

Obamrlost koja ga je naglo osvajala postepeno je stvarala zid između njega i sveopšte graje publike: činilo mu se da se uspavljuje i istovremeno budi iz nekog teškog sna za koji hoće da vjeruje da je samo san i da će brzo, što prije proći. Nije ni primijetio

da su ga čuvari zgrabili, više ponijeli nego povelili na odrvenjelim nogama kako bi ga izvukli ispred razjarene mase i izišli s njim na sporedna vrata. U jednom kratkom dahu, videći pred sobom ruševine, učinilo mu se da čuje zvuk aviona, pa pomisli da je ranjen a ovi uniformisani ljudi oko njega, koji ga pridržavaju ispod ramena, pokušavaju da mu pomognu i privedu ga nekom previjalištu. Kroz zamrežene zjenice prepoznao je samo sprud presahle rječice u blizini aerodroma.

Sve je bilo obavijeno nekom maglom i stravom. I njegovi vodiči i izvršiocci kazne, i masa koja je kao opčinjena u razvijenoj širokoj povorci, priječcem ili zaobilaznim puteljcima, žurila prema pržini ispred aerodroma; samo je kao iz dubine čuo uzvike, ali ne one iza svojih leđa već one od prije godinu dana, u maslinovom prisoju, kad su pod njegovom komandom ubijani taoci. Tada je i prvi put naslutio ovaj strah dok su osuđenici pljuvali na njega i njegove vojnike i s pjesmom padali u tek iskopane grobove. Ne, to nije moglo biti ovako... i zar je moguće da oni nisu osjećali ovo isto... u čemu je razlika? Ali ni to više nije bilo važno, stigli su na mjesto izvršenja.

Kod pješčanog spruda dočekalo ih je mnoštvo ljudi koji su dugačkim jakim metlama mlatili skakavce što su kao vatra brstili prosuhu ofresinu i čičak,

travu i rijetke usjeve. Kako za ratnih godina niko nije stizao da tamani skakavce, oni su se toliko namnožili da bi opustjeli sve do kamena ako ne bi bili uništeni prije no što im krila ojačaju. Zaokupljali su ih u vrh polja, meli ih metlama i granama; ispred neprobojnog lanca ljudi skakavci su se valjali kao valovi koji nose zemlju, kao nizak tamni oblak povrh samog tla. Kad bi ih zgrnuli na velike kupe, posipali su ih benzinom i spaljivali, utabavali ih lopatama kao zemlju oko sadnica.

Ljudi u polju bili su iznenađeni masom koja im se približava, ali kad su shvatili o čemu se radi ostavili su skakavce i s metlama u rukama izmiješali se sa došljacima na pješčanom sprudu. Ali sve je to kratko trajalo. Jedan plotun, i nastala je tišina; svi su zastali i kao da nijesu znali što dalje da učine.

Nekoliko trenutaka kasnije počеше se rasipati u grupe, a onda svi, i umorni prodošlice i ljudi sa polja, kao da ih povede neka nevidljiva ruka, krenuše na crne rojeve skakavaca.

MARIJA BAKOČ

Kad se Bakoč pojavi, s dvojicom partizana, mišljah da je došao da me vidi poslije porođaja. Zato mu se obradovah više nego onog dana, prije ustanka, kad me dovede bez popa i đevera u ovu istu kuću.

Malo smo bili zajedno. On nije prestajao da ide s komunistima s kraja na kraj Crne Gore; i kod Kolašina je bio s drugovima, one zle zime, da zaludu zaustavljaju val izdaje što se bijaše podigao od Lima. Jedino mu ne dadoše s proleterima u Bosnu, no ostade s nekima iz Lovćenskog odreda, da prebiva u Stavoru, u ilegali.

Dopadao je ponekad, od jeseni pa naprijed, i to

obnoć, da se raželimo, ali bi prije zore bio daleko i od mene i od kuće, pa sam svaki put, dok bih se lomna i blažena protezala, morala da se prisjećam njegova zagrljaja i uvjeravam sebe da to nije bio san. Zato zanesoh tek treće ratne godine.

Prvu radost mi ne pomuti nego zamijeni veća, kad mi Bakoč reče da je došla cijela brigada i da udaraju na Ledenice. Znala sam da konačno dolazi kraj mojim besanim noćima i strahovima.

Još i ne zagrijaše stolice – ni oružje nijesu odlagali – a već pođoše iz kuće, samo što mi Bakoč reče da se ništa ne brinem, imaju neki zadatak i kad ga oposle, on će se vratiti, vjerovatno do jutra.

Nijesam imala mira cijele noći, strahovala sam da se primiče nešto opasno i nepoznato. Ratka se koprčala u kolijevci, užagrena i orošena znojem, jektala je iz stomaka, a ja je prepovijala i zadajala dok je prva jesenja kiša, gušća od noći, izjedna topila i krše i zemlju, a potoci se slivali s kuće i s ploča, drobili se između kamenja i puteljcima, tutnjale u ušima zapjenjene rijeke podno Orjena i Crkvica.

I zbog ovakve noći, i zbog Ratke, iako sam bila sigurna da je boli stomačić, i zbog moje uznemirenosti i Bakočeva zadatka na koji se mora čak i po ovakvoj noći – svi biljezi stopiše mi se u gluvi strah da će se Bakoču, poslije svega što smo prepatili, sad kad je

trebalo da proživimo, zamrsiti putevi, utrijeti stope, i da mi se neće...

Čini mi se da nijesam bila pri svijesti kad me šjutri dan našao oduzetu i odrvenjelu, naslonjenu na kolijevku u kojoj je Ratka mirno spavala.

Tada je donio djevojčicu – moglo joj je biti do dvije godine. Prije sam je čula no vidjela, jer je sirotica jednako jecala i štucala bez suza i ukočena pogleda, dok joj se cijelo tijelo ujednačenim prekidima trzalo i grčilo.

Prvo mi je rekao da su joj roditelji poginuli, da joj je ime Rajna, i da su iz štaba zamolili da dijete pričuvam, za kratko, dok se oslobodi Zaliv.

Cijelog dana i naredne noći, nije se smirila ni zaspala, jednomice se tresla i grčila, ridala i podrigivala ne pomjerajući crte lica, ne spuštajući trepavice na suve staklaste oči.

Drugog dana kad dođe Bakoč iz jedinice, pitala sam ga:

- Je li ovo dijete vazda bilo ovakvo?

On se malo snebivaše, ali prelomi i progovori:

- Samo za tebe! Žao mi je male. Mi smo ono veče upali u Risan. Imali smo obavijest da se u zatvorenoj kući onoga Ćukovića, što je u Americi, pod zaštitom okupatora, smjestio nekakav Čičin emisar, Dragan Tasić, komandant letećeg puka, sa svojom na

priliku ženom Vjerom Volf; htjeli izgleda da bježe preko mora.

Iznenadili su ih i savladali bez buke, ali su i sami bili iznenađeni kad su videli dijete.

Pokupili su sve troje i između fortica i straža, izvukli gore, u Krivošije.

Sud Druge dalmatinske i Prve bokeške, poslije ispitivanja i priznanja, ono dvoje osudio je na smrt.

- Nas trojica izvršili smo kaznu i sahranili leševe.

- A dijete, govori mi o njemu! – pitala sam, jer mi je teže padalo što se ono muči nego čije je, iako sam očekivala da mi drugovi povjere neki glasovitiji posao nego što je čuvanje neprijateljskog djeteta.

- Nije se živo čulo kad smo upali, iako je bilo budno i zabavljeno sobom.

Ni dok su ga njih dvoje redom nosili na po jednoj ruci, jer su im dodirne bile vezane jedna za drugu, a usta začepljena da ne zazovu pomoć.

Dijete je bilo mirno i zadovoljno sve dok sam ga ja preuzeo.

Poslije je primijetio, kad je s njom krenuo ovamo, da je zapala u nekakve dosad nepoznate komišijune...

Nijesam mogla podnijeti muke koje je sirotica trpjela, još teže kad sam razumjela da ju je to snašlo napriječac, i da je bez ide ikoga, pa sam stalno navaljivala na Bakoča da mi objasni zašto se mala nije

ranije uznemirila, i nijesu valjda pred njom učinili ono.

- Nijesmo, zaboga, odgovori mi bez premišljanja, a onda kao da se ljuti na sebe: - Ali zašto je sve vrijeme bila mirna i zadovoljna?

Oboje smo se trudili da dozovemo Rajnu iz more, da zaustavimo njene, ne bilo primijenjeno, životinjske grčeve, izazivali jedno drugo da smisli kako da joj pomognemo – ali uzalud, na njoj nikakve promjene.

Tek uveče, najednom, i razljućen i razvedren u istom mah, Bakoč skoči na noge i glasno, brzajući, reče da je mala od trenutka kad su upali u kuću Ćukovića pa sve dok su je razdvojili od osuđenih u ustima imala neobičnu dudu, varalicu, koju je blaženo posala. I da joj je majka opraštajući se od nje uzela nešto, i stavila u džep od mantila.

Bakoč je iste noći, bez riječi, otišao na mjesto izvršenja, otkopao raku i našao onu ćuću.

Samo što smo joj je stavili u usta, Rajna se preporodila – vratio joj se detinji pogled, trepavice počele da se pokreću, a ubrzo su minuli grčevi i jecaji...

BITKA ZA NERETVU

Hitala je strminom, ispred čete, dugonoga i šesna, dok su joj gusti bičevi vlažne kose pramali niz pleći.

Grabio sam za njom – i mlađi i manji od Milje – ne dajući joj da odmakne, jedva uspijevajući da iskoračim ispred ostalih boraca.

Neretva je ostala za nama, duboko dolje.

Izbili smo na veliku površ prošaranu jezicima snijega i blagim udubinama nad kojima su se kostriješile razbacane stijene i iskošene ploče.

Iako su domaći neprijatelji imali povoljnije položaje i žestoko uzvraćali, brigada ih je u naletu razbila.

Nastavili smo gonjenje pucajući s ruka.
Kud je Milja zaumila, pitao sam se, prateći je.
Prvo su s vidika nestali njihovi konjanici. Zaostali pješaci odmicali su u paničnom trku, pomaljali se iz ulegnuća i nestajali bacajući puške i torbake.
Uporno sam pokušavao da stignem Milju. Nijesam mogao da živim bez nje, zato sam se uvijek trudio da barem budem u njenoj blizini.
Samo nju sam vidio ispred sebe; drugovi su bili iza nas, nastupajući u širokom lancu.
Preskakao sam mrtve i ranjene, obilazio oko uzdrhtalih i unezvijerenih dobrovoljaca i mobilisanih, koji su stajali zbijeni u klupka s rukama dignutim uvis.
Gazio sam kroz šubare s kokardama, vojničku opremu i oružje.
Nikako da stignem Milju.
Bjegunci su bacali sve sa sebe – i kape i kabanice, provijant i plijenjene stvari: srebrno i kalaisano posuđe, leđene i ibrike, kićene jeleke i šarene šamije, pirune i noževe od pašade.
Milja je krivudala, saginjala se i nešto tiskala u njedra.
Nijesam mogao razabrati što skuplja.
Pred očima mi je treperilo, naizmjenično mrak i svjetlost, tutnjelo mi je u glavi i ušima, a bolovi kao

igle prošivali tijelom.

Uočih kako je sve šira preko prsi, kako joj se pove-
lika talijanska bluza, stegnula u struku, nadima.

Jedva sam disao kad Milja stade ispred gomile krša,
pade na koljena i poče da razgrće i vadi kamenje.

Kad joj se sasvim primakoh, utvrdih šta je kupila.

Bijaše otvorila rupu u mogili i stala da vadi iz nje-
dara, odjednom, po nekoloko crno-crvenijeh kapica
crnogorskih, i sabija ih u rupu.

Kad je sve kape smjestila u otvor nabaca kamenje i
odhuknu kao da je zbacila teški teret.

Znao sam da nam je svaka rabota zaludnja – sra-
motu nijesmo mogli sakriti.

GLAS PREKO ORJENA

Koliba suvomeđa, pokrivena pločama, prislonjena uz suru gredu, bila je prva suvota u kojoj su našli živo čeljade.

Dolje, iz mora, dimio je i blistao, Dubrovnik; visoko u prisoju, ostali su napušteni Konavoski Dvori i puste kuće.

Upali su s naperenim mitraljetama. Dočekao ih je procijedeći koščati starac zapuštene i dugačke, bijele kose.

Čudnovati samotnjak prestrašeno ih je ponudio da sjednu – da ih ugosti.

Smjestili su se na škanjeve oko onižeg tavulina od

ispucale, neblanjane daske, pogledajući ispod oka jedan drugog, dok je prepanuti starac zaludu nudio konavosku travaricu a nenadni polaznici s visoka odbijali.

Bjeloputi mladić sjedio je leđima okrenut vratima a neobrijani, s tek proniklom crnom bradom, prema njemu, naslonjen na četvorokutni čađavi stožer, šljemenjak, okomito usađen nasred kolibe. U stub su bila zabodena nekoliko klina o kojima su visile torbice, vreće i povelika kožna borsa.

Starac je nestrpljivo poskakivao oko njih smišljajući čime da ih ponudi, kako da ih zagovori.

- Gospe ti, kako te zovu, mladi viteže! – poče starac da zapomaže falsetom, obraćajući se neobrijanom u rasparenoj vojničkoj odjeći.

Upitani zausti da odsiječe starcu, ali odustade, sa osmijehom pogleda sudruga, pa preko volje izbaci:

- Đoko.

Starac na trenutak zbunjeno zastade a onda u velikoj žurbi nastavi:

- Milo mi je, mladi viteže, i neka da Gospodin da budeš ka tvoj imenjak što posiječe Selim-pašu... A znaš li što je reka Đoko Lazarev, kad su ga pitali kako nadjača silnoga pašu onako izgladnio i nevelik: “Obraza mi, lako! Samo bješe mnogo teško doć do njega”...

Bjeloputi iznenada zapovijedi:

- Skrati, stari! I iznesi ovđe što imaš!

Starac poskoči, uze jedan škanj i namjesti ga pokraj zida naspram vrata, pope se na njega i sa štrice, koja je bila na podzidi, na promaji, ispod odignutih ploča, dohvati i iznese poveći kotur sira tvoriona.

- Daj još! – bez zastoja naredi neobrijani.

Starac poskida nekoliko preostala kotura pa se užurbano obrati bjeloputom:

- A kako je tebi ime, lijepi momče!

Mladić samo tren zastade pa odbaci:

- Novak!

- I mislio sam da si i ti dobar i od dobrog, - pa u hitnji nastavi da ga ne prekinu:

- Poslušaj što je bilo kad je tvoj imenjak, Novak Ramov, gleda perjanike na Ćipuru kako gađu biljeg livorima. Bješe junak dosta oronuo i zakrmeljao, pa ga jedan, ka komandir, s osmijehom upita: “Bili ti umio pogodit onu metu, starino?”

“Daj mi livor da probam, đetiću!” Kad mu ga oni dade, Novak pogrbljeno odklima do biljega, stavi cijev posred sride i opali. Nastade grohot i sprdanje a Novak, dajući oružje vlasniku, samo reče: “Nijesam ja nikad bio strijelac, no sam vazda morao da se dobro primaknem neprijatelju, stavim mu cijev na srce, pa tek onda opalim...”

Neobrijani nestrpljivo ustade i podviknu:

- Dosta! No stavi sir u ovu ćesu. I donesi tvorilo! Pa okrećuć se najmlađem, tiše dodade:

- Plati mu!

Sa tvorilom i mašinkom u jednoj i borsom sira u drugoj ruci, neobrijani je silazio niz škalu prema zaglavljenom kombiju natrpanom tehničkim stvarima iz kojih je štrčao vrat električne gitare.

Prolomi se rafal iz kolibe.

Mladić strča niz prlo, dok je jeka nosila glas zapadnom nogaljnom Orjena, pa preko planine na istok.

GRKI MIR

GRKI MIR

Ona unezvijerena strepnja, koja ga je jutros bila svoga presjekla, napuštala ga je, dolazila je neka blaga, sanjiva opuštenost, kao kad se jedva izbjegne nešto i opasno i sramotno istovremeno. Ni stolicu na leđima nije više osjećao. Nije je premještao s jedne na drugu stranu. Nije ga više žuljala, gotovo je prijenula, prijatno se priljubila uz pleći, dok je sjedište mamilo tamnocrvenim plišom. Gotovo potpuno smiren, Raško se uputio Čemovskim poljem. Prepuštao se nekom dimu u sebi koji mu je posivjelo polje činio manje pustim, manje širokim. Odjednom je stao kao ukopan sa istim ukusom

straha što ga je jutros imao. Nalazio se na rubu velike jame od avionske bombe. Širok krug nazubljenih ivica nije ga toliko iznenadio svojom dubinom koliko neviđenim razmjerama. Ni najveća bomba nigdje u Podgorici nije napravila toliku rupu. I to još u skamenjenoj pržini ćemovskog, gdje se stoljeni, krupni pijesak ispod tanke posne površine širio cijelim poljem kao jedinstvena ploča, čvršća od svakog betona. Obuzela ga je jeza od pogleda na taj lijevak koji je svojim obimom podsjećao na isušeno korito jezera. Jeza od sjećanja na veliko bombardovanje, kada je njihova kuća pogođena, a ova stolica, koja opet počinje da ga nabija po leđima, nekim neobjašnjivim pritiskom uznesena crnim oblakom pala ispred same betonske šupe u koju se bila sklonila njihova porodica. Tako je od svega što su imali ostala samo stolica. Steglo ga je sjećanje na jutrošnji put razrovanim gradom, kad je prebacivao stolicu s jednog ramena na drugo i zaklanjao je samim sobom, zaobilazeći rupe od bombi, krupne komade tesanog kamena, gomile zemlje i crne ploče iskidanog uličnog asfalta. Trbušasta stolica sa kratkim, krivim nogama i ovalnim naslonom u obliku srca, valjda zato što je ranije uvijek bila pokrivena bijelim lanenim navlakama, kao u inat, na njegovim leđima neobuzdano je sijala

nekom vrućom, bludnom svjetlošću; a on je hitao da što prije izađe iz grada u kojemu su raščičavali ruševine. Da ne vide ni njega ni ovu optužujuću stolicu koja je, u bjelini prašine i kamena, svojim crnim lakom i mekim sjedištem štrčala i izazivala gotovo stidnu i rasipnu želju da se u nju sjedne, ali izvan domašaja bilo čijeg pogleda. Sve manje je vjerovao da će je bez nevolje iznijeti iz grada, jer su se gotovo na svakoj isturenoj gomili ruševina vijorile zastave radnih grupa, a preplanuli omladinci, gotovo djeca, goli do pasa, kopali su po tragovima gradskih ulica, prevrtali kamenje i iz svega glasa pjevali: "Amerika i Engleska biće zemlja proleterska". A stolica je sve više rasla na njegovim leđima, blješteći na jutarnjem suncu. Sjetio se onog mučnog trenutka kada je pomislio da ne može proći mostić na Ribnici bez pitanja zašto nije s njima, kud i radi čega nosi stolicu; a kad su na sreću grupe brzo počele napuštati posao i stale se slivati prema Sokolani uz jednodušne povike: "Dolje... živio...", laknulo mu je, jer je shvatio da odlaze na neko suđenje ili na miting, i da je put prema Čemovskom slobodan.

Jedva se pokrenuo i zakoračio ivicom jame nastojeći da ne gleda u nju. Nastavio je put zalazeći sve dublje u čemovsko polje. Sunce je odkočilo ali prave vrućine još nijesu počele. Na golom polju nije bilo

ni drveta ni drače; samo sitna suva ofresina i zemljasti obluci. Ali sve je to izgledalo sitno i prozirno: do najdaljih brda vidjelo se kao da je sve isprano, i vazduh, i sivoplave planine u daljini, i sela kojima se približavao.

Kroz kržljavi, rijetki vrijes i suvi čičak Raško je nosio stolicu nekako smiren i oslobođen. Nije zavidio svojim vrsnicima koji su napustili raščišćavanje ruševina i sada u Sokolani sigurno učestvuju u nečem strašnom i primamljivom. Znao je samo kako će stići do kuće Čađenovića i ne sjedajući krenuti nazad.

U toj misli našao se ispred nekakve zardale automobilske karoserije bez stakla i vrata, bez ikakva postolja. Raško pogleda oko sebe, pa unese stolicu u karoseriju, postavi je na noge i poslije malog zastanka prkosno sjede u nju. Čuo je samo svoje disanje koje je šuplje odzvanjalo u goloj školjci od staroga pleha. Ali nije uspio ni da se dobro namjesti na stolici, a već je naglo ustao kao da je uhvaćen u zabranjenom poslu. Neka nova nelagodnost i nejasna strepnja došle su namjesto želje da sjedne na stolicu. Planine, koje su kroz prazna okna izgledale kao uramljeni nestvarni pejzaži, i podsjećale ga na zaboravljene slike iz gostinske sobe prije velikog bombardovanja – razmakoše se, lebdjeći negdje u

daljini sve dalje od zemlje, sve bliže nebu. Sa stolicom na leđima, Raško nastavi Ćemovskim poljem prema Zeti. Ali polje je svakim trenutkom izgledalo sve duže. I stolicu je sve češće premještao s ramena na rame.

*

* *

Pri povratku mu se učini kao da je Ćemovsko dobilo drugu boju, drukčiji miris. Drugo polje. Nakostriješilo se i potamnijelo, uznemirilo se i učinilo nedoglednim, razmaklo planine i uvilo ih u drhtavu magličastu koprenu. Ne ono, nego sunce i žed.

Nije osjećao umor, ni težinu gornjice, podlanicu debele bijele slanine, iako mu je malo zasijecala prste gvozdena kuka o kojoj je visila, zamotana u list stare novine.

Osjećao je samo vrućinu i žed. Disanje je bilo otežano: vazduh, gust i neprobojan, uzavrio i uskomešan kao u kotlu, ali bez daška vjetra, bez kapi vlage u sebi, težak kao kamen, jedva prohodan kao i ovo polje.

Činilo mu se da ga sunce odozgo pritiskuje dok gazi po svome hladu. Gazio je svoju sjen a slobodnu ruku

s vremena na vrijeme stavljao na glavu da, zaštititi tjeme, da mu se kratka oštra kosa ne zapali. Osjećao je da na crnom nebu sunce plamsa tačno nad njegovom glavom, ali nije podizao pogled da provjeri koliko je nisko sišlo, koliko je poraslo. Ljepljiva usta držao je otvorena kako bi pored znoja, koji se slivao niz oči, niz usta, uhvatio više vazduha. A vazduh kao da mu je ostajao u grlu, kao da nije silazio dublje, niti se vraćao nazad. Polje naraslo, ništa se osim njega ne vidi. Pri svakom koraku Raško se iskosi na suprotnu stranu jer mu se čini da će panuti polje i on s njim, da će ih pritisnuti sunce koje je poglelo i po polju i po njemu svom svojom težinom.

Rašku se na trenutke činilo kao da ide u krug iako je dobro znao da ide prema gradu. No i grad i kamena brda oko Čemovskog isparili su negdje daleko i plove sad zajedno sa jarom, nevidljivi i nedostižni. Samo su polje oko njega i sunce nad njim stalno prisutni i opipljivi, ne može im se pobjeći, ni sakriti.

Kad bi se našla neka kap vode, jezik da se skvasi, nešto studeno da dodirne rukom.

Ali Raško je znao da neće pasti, da neće stati. Još malo pa će i sunce da obode na niže, da mu siđe s vrata.

Usred drhtanja jare, više osjeti nego što ču neobičan

zvuk od kojeg se uznemiri. Kao da je izvirao iz zemlje oko njega. Ličio je na mukli tupi klopot koji se čuje kad kapi vode padaju na vrio pepeo. Nije htio da ispituje ni otkuda ni od čega dolazi. Nije želio da pogleda i provjeri. Samo se sve češće stresao od tupog zlozukog tapkanja.

Kad je niz golo koljeno osjetio toplu ljigavu tečnost, zastao je i pogledao u slaninu. Curila je, ne više kapima, već gotovo u neprekidnom mlazu. Njemu na oči, topila se. Dok se na žednoj zemlji širila tamna vlažna mrlja, zemlja je šuštalala kao kad se gasi klak.

Raško postavi ruke ispod slanine, pokušavajući da bar nešto spasi, da zaustavi to oticanje; no mast je i dalje curila između prstiju kao da ih nema. On zatim podmetnu list novine, ali kapi brzo probiše nagrižen pocijepan papir, raskašiše ga i u mlazevima počеше da se slivaju na zemlju.

Odbaci komadiće gnjecavog papira, uspravi se, i dok mu je kuka zasijecala prste i klizila niz njih, potrča užarenim poljem.

Mast je liptala na usahlu zemlju.

Trčao je ne misleći ni na šta, osim na to da mora sačuvati slaninu. Pokušavao je, u trku, da je zakloni samim sobom, svojom sjenkom, ali sjenka je nestala. Ostalo je samo sunce na tjemenu i ovaj komad

koji nestaje iz ruka.

Posljednjom snagom trčao je prema karoseriji, u zaklon. Ali kad uđe zapljusnu ga, kao vrelom vodom užaren gust vazduh ispod usijane limene školjke. Brzo istrča jer ispod oklopa ovog metalnog insekta nije se moglo ni disati a kamoli zaustaviti ovo topljenje i nestajanje. Nije htio da prizna da se više išta može učiniti.

Nastavio je da tetura poljem prema gradu koji se nije vidio, kao da ga više nije ni bilo ni onako ras-komadanog i zdrobljenog.

Nije osjećao ni vrućinu, ni žeđ, ni umor. Zadubljeno je gledao naprijed, jedva koračajući. Znao je da slanina nestaje.

Nije se usuđivao ni da pogleda u nju. Kuka mu više nije zasijecala prste. Kao da je i masna čađa na njoj gorjela puštajući otužan, teški smrad lješa. Znao je da je prazna.

Koračao je ispunjen grkim mirom. S očima u daljini.

ZNAMENJA

Zelenkasta svjetlost, zbijena tamom i nabrana u premorenim očima, pritiskuje me i ja osjećam kao da sam ušao u školske hodnike moga ranog djetinjstva. Ova svjetlost, prožeta kristalnom jezom, polako me osvaja. Ne zbog ovoga što sam tu, zbog ovog kubnog metra polutame, već zbog onog što je na polju, zbog onog što je došlo gotovo iznenada, bez opomene kao – niotkuda.

Ona neobična znamenja koja su navirala ispod krovova, pravila spiralne putanje i uvlačila se u kosti, učinila su da nestane moje spokojstvo, da ispari; da se toliko razlikujem od drugih, koji su sačuvali ključ

za događaje. Oni koji su ga nepovratno izgubili naglo su tonuli u pijanstvo, vrtoglavo jurili i raznosili ta znamenja kao jutarnje novine, pomalo uživali u svemu tome, u vlastitom strahu, u radoznalosti drugih, u opasnosti koja se naglo približavala.

Sve ove pojave vraćale su me saznanju da mi nijesmo toliko moćni da predskazemo razvoj događaja, jer činilo mi se da je lakše govoriti o događaju koji je već bio tu nego o česticama koje ga najavljuju, česticama zagonetnim, isto onoliko koliko i nešto što ne postoji. Ali te čestice su ipak najavljivale prisustvo nečega iznad samih naših glava, ispred zbunjenog pogleda, ispred mojih potpuno nemoćnih ruka.

Nikako nijesam mogao da se pomirim sa svojom nemoći pred tom čudnom zagonetkom koje su bili svjesni i drugi; ali njima je bilo lakše, oni su se zavaravali, tješili jedni druge i neprestano brbljali o proročanstvu koje je dao neki drevni starac – da će krv poteći poljima, da će sunce utonuti u maglu, da će žuti mravi preplaviti zemlju. Tada sam mislio da su to najobičnije gluposti, obmane, znaci prisutne panike. Meni to nije moglo pomoći, zato sam više volio da budem sam pa ma koliko to teško bilo; tako sam mogao da prihvatim mjere predostrožnosti.

Kako da ne primijetim koje su to struje uplovile u

mene! Nužne, svakodnevne pojave, naglo su gubile svoj pravi smisao, stvari su se dijelile na najprostije činioce, magleni veo je dolazio i sa sjevera i sa juga i ja sam namah shvatio da ni o čemu drugo i ne mislim, da sam potpuno zaokupljen i da mi je jedini izlaz sklonište. Pomišljao sam da je ipak za sve to još uvijek rano, zato sam i nastojao da svoj svakodnevni put do ureda, koji bi protekao u prelistavanju jutarnjih novina i brzom analizi slučajno uhvaćenih polurečenica u prolazu, pređem što prije, izbjegavajući svaki neposredan razgovor sa ljudima, jer mi se činilo da bih u tom slučaju ubrzao katastrofu koja je već ionako nedvosmisleno visila nad nama.

Osjećao sam njeno prisustvo po iznemogloj tišini što je jutrom zahvatala grad i prostirala se po asfaltu koji je tada dobijao bjeličastu skramu kao jezik bolesnika. Ta tišina je skoro lebdjela i lišće, koje je sasvim bilo spremno za put kao i uvijek s jeseni, okamenila i oduzela mu onu prirodnu lakoću, pričvrstila ga za stablo. Shvatio sam da je priroda poremetila svoje tokove i to sam uzeo kao još jedan nepobitan dokaz onoga što je prisutno, što ne bi trebalo da dođe, a ipak sam svjestan da se mora zbiti. Ni cvrkut ptica nije me više uznemiravao, nijesam osjetio ni krila ni krik, i prva pomisao koja mi je

došla poslije tog saznanja bila je da one svojim čulima bolje osjećaju opasnost nego ljudi, da su se sklonile negdje: među litice, duboko pod zemlju, ispod ove blijede svjetlosti koja zasljepljuje tamom. Počeo sam da izbjegavam prijatelje jer mi se činilo da će me njihovo prisustvo još više uplesti u mreže iz kojih nikako neću moći da se izvučem. Oni su ionako bili zauzeti sobom i svojim slutnjama, pa mi se počesto priviđalo da mi zapravo mislimo iste brige, samo što ih primamo i nosimo na razne načine. Novine su bile moja jedina veza sa okolnim svijetom, ali i iz njih je vrebalo puno neslućenih opasnosti, mala i grka ujedanja ratne igre, i jeza koju sam jedino ja osjećao jer o njoj nije ništa pisalo; ona je bila sakrivena duboko između redova. Prvi put u životu vidio sam da ni novine nijesu hladan papir, da i u manjim i u većim slovima ima puno eksploziva (taj pritajeni prasak sam već odavno osjećao); jedino što u njima nije bilo živo (vidiš, ta slika me odavno prati) bila je iscijedena djevojčica sa brojem na grudima koju je smrt posjetila u trenutku buđenja pored male menažerije od plastične mase. Kad bi mi uspelo da se izvučem iz tih praskavih okvira novinskog papira i da kročim naizgled potpuno mirno, nanovo bih osjetio dah opasnosti, težak i gust kao mašinsko ulje, dah brojnih lješina i počadalih

oblaka iznad kojih je virio komad provalije neba sa ogromnim slapom koji je munjevito jurio da me uguši ne ostavljajući mi ni trunku nade da ću uspjeti da sačuvam malo vazduha, makar toliko da bih mogao pokušati bjekstvo. Grudi su se skupile, a grudna kost utonula među pluća i priljubila se uz dušnik.

Sad jasno znam i vidim da će poteći krv, valjaće se, ne brzo kao bujice što za tren sve odnesu, no polagano i meko, zatvarajući sve pore na ovoj ispućalnoj zemlji, podaviće rijeke, poklopiti jezera, a ljude će gutati kao živo blato, zatopiće školjke u ušima i nastupiće mrak od tišine, mrak gluv od velike smrti.

Svakako, morao sam pronaći sklonište. Više nije bilo odlaganja, jer narednog trenutka, ili odmah poslije njega, može da se dogodi, a kud ću ja ako se unaprijed ne pobrinem, ako ne pronađem ništa?

Pored samog ureda postoji jedna stara prizemna kuća, koja već odavno služi kao garaža, mada su kola parkirana i sve do pumpne stanice. Tu, u garaži, pomislih, mora da postoji neki otvor, meko pogodno mjesto.

Ušao sam polako kao da hoću da pogledam gdje bi se mogla uvesti kola, nemarno na izgled, zavirio u svaki ugao, opipao gvozdene konstrukcije i beton-

ski pod; znao sam da mora postojati neki prostor, nešto za instalacije ili kakvu drugu svrhu. I baš dok sam razmišljao o svemu tome (plašila me pomisao da će neko naići), iznenada sam ugledao jedan mali otvor koji se nalazio u zidu što spaja garažu s našim uredom. To je, zaključio sam, i bez oklijevanja napustio garažu da ne bih slučajno odao tajnu ovog pronalaska. Dok sam se peo uz stepenice vidjeh da je kuća u kojoj se nalazi naš ured nekada imala lift čije je ležište sada zabetonirano odozgo, a onaj ulaz iz garaže bio je jedini otvor na toj sasvim neupotrebljivoj kutiji.

Razradio sam cio plan: kad dođe onaj trenutak, ljudi će izbezumljeni da pojure niza stepenice, ali pošto naša zgrada nema skloništa, svi će krenuti napolje, prema velikom mostu kod parka, ili prema hotelskom skloništu (zar bi tada uopšte mogao neko ući), a ja ću hitro iskoristiti pometnju, uskočiti u garažu i provući se neopaženo, sasvim smanjen, u onaj bezbjedni prostor kubnog metra tame.

Od ranog jutra znao sam da će se tog dana dogoditi.

Kućepaziteljka me čudno gledala, približila mi se i zauzela molećiv stav. Možda je htjela nešto da me pita; mislio sam da je predosjetila pa želi da se posavjetuje. Ja sam lukavo odbio svaki razgovor,

praveći se da ne primjećujem njenu želju, i kao obično – samo učtivo otpozdravio.

Moj susjed iz ureda, koga sam srio odmah po izlasku iz svoga stana, takođe se zagledao u mene, ali nije izustio nijednu riječ; ja sam ga mimoišao bez pozdrava, vjerovao sam da je tako bolje.

Novine tog jutra nijesam kupio. Nije imalo svrhe. One ionako više ništa ne mogu da kažu. Meni. Oni koji nijesu bili upućeni u ono što predstoji halapljivo su gutali masna krupna slova i vjerovali da odnekud još može doći spasenje. Tada mi ih je bilo žao.

Na trgu (vjerovaćete mi da sam išao dovoljno brzo) bilo je puno svijeta. Čudila me ta gomila koja, izgledalo je, nije ni pokušavala da se negdje skloni, već je unezvjereno gledala prema krovu jedne visoke zgrade. Onako u prolazu načuo sam da se neko priprema za skok, da ljudi ulažu posljednje napore da ga odvrata, da je taj neobičan čovjek pozvao publiku da gleda čudnu paradu i da će za koji trenutak ljოსnuti na trotoar.

To me još više uvjerilo da pometnja već počinje. Samo, nikako nijesam mogao da shvatim zašto ljudi toliko nastoje da tog čovjeka odvrata od namjere, kad će i sami, za koji trenutak možda, morati ozbiljno da se pozabave sobom. Tada sam vidio u kolikoj sam prednosti.

U ured sam ušao prvi, sio sam, otvorio fioku i nemarno izvadio akta. Bilo ih je puno neriješenih. Nikako ne znam zašto sam sve to radio, kad mi je odavno bilo jasno da je to sve prah, kao i ljudi koji su ih pisali. Pa ipak, očekivao sam da se pojave i ostali službenici, da se i oni nagnu nad stolove, jer ako bi se slučajno sada desilo, oni bi mogli unaprijed izgubiti glave i pojuriti uza stepenice. Tako bi mi zakrčili put i moje bjekstvo bilo bi onemogućeno.

Oko osam, iznenada me ošinu jedan zvuk neobične visine koji je došao odnekud sa strane, porebarke; uđe u mene i poče da me struže, da me glođe, da do ludila zveči. Tada osjetih gušenje. Pokušah da udahnem, zinuh, napregnuh mišiće, ali vazduh se skameni i nikako da udahnem tu stijenu. Zvuk se ponovo javi, ali ne više onako jednostrano – rastao je odasvud, iz svih uglova, uvlačio se u sve pore, grizao, ujedao, drobio misli; ja pokušah da začepim uši dlanovima, ali oči razvučene do bola i jezik u sitnim trzajima kazivali su da se i zidovi lobanje ugibaju.

Jurnuh niza stepenice i uletjeh u garažu. Bi mi jasno, pored opasnosti u kojoj sam se nalazio, da moram ući neopaženo. To mi je uostalom i uspjelo; u suprotnom uglu radnici su rastavljali nekakav žuti kamionet.

Zatvorih ulaz mog skloništa. Zvuk je ipak trajao, jedva primjetno tiši, ali ne manje jeziv.

Počeh da trpam u otvor stare džakove od cimenta, polutrule krpe i druge odpatke koje našoh oko sebe u tami; napravih zid ispred zvuka.

Zelena svjetlost je jedino od čega nijesam uspio da pobjegnem. Nikako ne mogu da pronađem njen izvor niti da joj umaknem. Uzaludno zatvaram oči, - ona se uvlači između kapaka i zjenica, pritiskuje me svojim pipcima, zbijena tamom, kristalnom jezom polako me osvaja uz noge pa sve do grudi koje su se nekako stegle i opasale rukama kao teškim mokrim konopom.

GLAVOBOLJA

Olakašanje je došlo iznenada. Jednostavno su prestale tegobe. Osjećao se kao čovjek koji je preležao dugu i tešku bolest kad je otkrio uzrok nenasnim glavoboljama, nemirnim snovima i noćnim strahovima. U stvari, nije više mogao ni tačno da odredi trenutak kada je nastupila promjena, iako je od početka bio uvjeren da postoji negdje na dnu sjećanja događaj koji je povod za često nepodnošljive fiske što mu se kao konac kroz živo tkivo provlače od jedne sljepoočnice do druge, zavijajući iza uva do u zatiljak, da bi se ponovo preselili do čela i očnih duplji.

Još od samog početka, u pozno ljeto, pa cijele mlake i mutne jeseni do njenog sporog izdisaja pred zakašnjelom zimom, osjećao je da mora pronaći taj događaj, razlog zbog kojeg ga često hvata strepnja a nemir i iščekivanje nečeg još neprijatnijeg stalno raste. Zaludu je znao da samo u knjigama postoji prelomni događaj koji iznenada osvjetli jedan susret ili prepad poslije kojeg se sve prevrne, nastupi čudnovato iscjeljenje ili propadanje u mrak i otupjelost.

Mučila ga je pomisao da je uhvaćen na djelu, u činu koji postaje nepodnošljivo breme onog trenutka kada za to i drugi saznaju. Bio je svjestan, postojali su svjedoci, on je zaskočen i opkoljen, osramoćen pred svima i mnoge oči, zburade i krvave, radoznale i nemilosrdne, žedne i neljudske, a tako žive i svakodnevnice, okružavale su ga svojom neodoljivom potrebom naslađivanja nad žrtvom. Bila je to nezasićena glad mnozine koja iščekuje surovu zabavu, žudnja da bilo ko i bilo kad, ali neizbježno, bude prinesen na žrtvenik bez smisla i svrhe.

Danima ga je progonilo nešto što se teško može nazvati slikom, već prije stanjem koje se tek kasnije uobličilo u te oči, u neprijateljski krug oko uhvaćenog na djelu, jer je prvo sve počelo bezazlenim glavoboljama i nelagodnošću od koje je samo

naslućivao prazninu i strepnju jednako, nejasan strah i muku da je već bilo nešto što nije moguće ispraviti, da bi postepeno preraslo u saznanje da više nema nikakve nade da se to što se nesumnjivo desilo ne može više ni zaboraviti ni preboljeti.

To što je bila baš takva jesen, kišna i vjetrovita, mračna i vlažna, kao u predratnim romanima, sada poslije svega, činilo mu se, nije ni pojačavalo ni ublažavalo njegovo bolesno stanje, iako je bilo trenutaka kada je mislio da je sve to baš zbog takvog vremena.

Niko nije primjećivao njegovu tjeskobu. Trudio se da se ponaša kao i ranije, nastojao je da bude kao i svi drugi, mada mu se sada čini da to nije bilo tako teško jer su i svi ti drugi imali svoje tegobe, uvjerljivije i grđe od njegove, ali to je vjerovatno bila naknadna mudrost do koje se dolazi uvijek pošto se nešto preboli a rijetko, najčešće nikad, sasvim izbriše.

Kad su glavobolje začestale, dobile ubrzan ritam javljanja, da bi se svezale u neprekinuti lanac koji je stezao jednako i danju i noću, pa su se jedino mogle pratiti razlike u jačini ili bolni košmari u kratkim snovima – jasno se uobličilo saznanje da je zaista uhvaćen, da ne može biti nikakve sumnje da se to uistinu desilo i to bez priziva i popravke.

Porazilo ga je saznanje da je to krađa, da je zatečen na samom mjestu događaja, u trenutku dok mu je u rukama predmet sramote i poraza, nešto što dobija na značaju i što prate neizbježne posljedice samo onda kad se za to sazna. Svjedoci poruge tada su jaki dok se sam krivac u krugu osjeća jadno, stidno i ljigavo, s prozeblom i zgrčenom šačicom muškosti za koju mu se čini da je ogoljena i uzaludno je pokriva rukama.

Nedjeljama ga je teretilo to saznanje, pritiskivalo i davilo sve jače, a on nikako nije uspijevaao da se približi razlogu, da razjasni i razbije moru. Sve rjeđi trenuci sna nijesu donosili nikakvo olakšanje, jednako se osjećao i kad bi zaronio u san i kad bi se budio, bilo je to samo rasplinuto produženje jave, dopunjeno slikama golotinje, srama i nemoćnog propadanja u provaliju na čijem dnu čekaju mnoge oči i ruke i prijeteći uzvici dok on, kao puž golać, pada sve brže prema tom naježenom i usključalom vrtlogu da se na njemu razlijepi i prospe.

Izglobljen od stida i pritisnut strahovima vrljao je gradom kao čovjek koji ima previše vremena, a u stvari je tražio, pokušavao da nađe nešto čemu ne može da odredi ni mjesto ni vrijeme niti da uhvati nit u kojoj se nalazi objašnjenje.

Svaku je ulicu preobio; zagledao je izloge, svraćao

u kafane, virio kroz krečom zamazane staklene površine neizdatih prostorija u prizemljima tek useljenih zgrada.

Prvog utornika u decembru učinilo mu se da je blizu rješenja. U maloj ulici iza bifea fudbalskog kluba zastao je pred brijačnicom u kojoj su radila tri majstora. Za jednog od njih, još davno, pričalo se kako je nastran i izopačen i kako ga ne zanimaju žene. S početka je to za dječake imalo neprijatno i tajanstveno značenje da bi, kako je vrijeme prolazilo, postojalo jasnije i izazivalo mučninu i gađenje koje čovjeka s takvom naljepnicom izdvaja od ostalih toliko, da on u očima nedozrelih mladića više nema niti je ikada mogao imati ni roda ni plemena, ni brata ni sestre.

Nikako da se odvoji od te brijačnice. Stajao je na pločniku i prebiraio po sjećanju ne uspijevajući da iskopa bilo što od onoga što mu se popriječilo u želucu a odazivalo bolom među očima i krutilo vratne žile.

Prisjećao se priče školskog druga iz petog razreda o tome kako je upao na šišanje i kako ga je taj čovjek svojim mekim rukama blago gladio po kosi dok je dječak propadao od stida misleći kako svi vide da mu je to prvo šišanje i prvi ulazak u brijačnicu, da možda svi znaju kako se danima odlučivao da

uđe unutra jer ga je to plašilo mnogo više nego prvi ulazak u predvorje novog hotela. Najneprijatnije je došlo tek na završetku tog prvog šišanja kad se brijač provukao između ogledala i đakovih koljena i gledajući mu u lice, da bi utvrdio jesu li mu zalisci jednako podrezani, kao slučajno ali vrlo tačno, spustio ruku i sa dva prsta blago uhvatio za korijen mlitavog penisa.

Zahvaljujući priči tog đaka, on nije nikad ni ušao u ovu brijačnicu, iako je glasine o nesrećnom majstoru odbacio kao i sve druge koje se lako i nemilosrdno šire i njeguju u malim mjestima.

U njemu se zadržala jedna druga nelagodnost koju je dugo osjećao kad god bi ulazio u brijačnice. Nije mogao tačno objasniti zbog čega. Više je naslućivao, nego što je bio svjestan nejasnog stida pred tim ljudima koji se, kao da im je i to zanat, miješaju onamo gdje čovjek misli da je sam gospodar, pa se već unaprijed mora postavljati u odbrambeni položaj. Zato je i zavidio onima koji su umjeli da sjednu u stolicu, što je njega uvijek podsjećala na zubarsku, i da se prepuste vještim prstima majstora, dok preživavaju drijemaju.

Činilo mu se da brijači ne znaju samo tajne o kosi i borama, o zdravlju ili umoru, o mladosti koju krijemo i starosti koju ne priznajemo, već i one druge

koje je neprilično i naslućivati a kamoli tako, kako to oni često čine, podrugljivo izgovarati, motreći, uz to, kroz stakleni izlog na prolaznike, kako im ne bi ni napolju ništa promaklo. I vrh svega, tu su još bila ona silna ogledala koja su ga činila do kraja izloženim i nesigurnim.

Kako se sjećanje bližilo kraju, postajalo mu je sve jasnije da nije našao objašnjenje za svoju mòru i gotovo sasvim bez nade da će ga ikad naći, produžio je pločnikom prvo polako pa sve brže i gotovo utrčao u kuću da legne.

Ta bjekstva u kuću i krevet nijesu mu ništa olakšavala. Nije to bilo kao ono u djetinjstvu kada se od jada ili uvrijeđenosti zagnjuri glava u jastuk, zaroni se u neku blagu tminu punu lake jeze i neosjetno uplovi u san i zaborav.

Poslije takvih pokušaja, sve češćih skrivalica i providnih samoobmana, osjećao se posramljen i ogorčen na sebe, na to živo klupko što se mota i razvija u glavi koja brekti jedva zadržavajući na okupu zbrku protivrječnih osjećanja i bolnih strepnji.

Ponovo mu se vraćala brijačnica, ne ona pred kojom je stajao, već neka druga, nejasna i neprepoznatljiva, sa redovima stolica na kojima sjede mušterije, dok oko njih skakuću majstori i stružu mašinama za šišanje, zveckaju nožicama, a taj zvuk se umnožava,

pokriva sve ostalo i prerasta u neprekidni zveket koji mu udara u sljepoočnice, stotine brijača digli su ruke uvis i uprazno, bez smisla, štrickaju vazduh, on se trza i shvata da je sve isto, da je stanje u kojem ga je san prevario nepromijenjeno, samo što se oko njega sklopila prijeteća tišina varoši u pozne sate, a on ne zna što bi sa sobom, da li da ustane i pođe pustim ulicama ili ostane tu gdje jeste, jer više nema snage da kopa po sjećanju, umoran je od uzaludnih napora da pronade razlog koji možda i ne postoji i koji bi mogao biti samo plod njegovog opterećenog mozga i loše svarenih štiva koja je oduvijek gutao bez ikakvog reda i plana.

A znao je da ipak mora postojati objašnjenje, osjećao je da je ono tako blizu, a tako daleko kao neka dobro poznata riječ ili ime kojeg ne možemo da se sjetimo pa se mučimo kao u kljusama dok ga u jednom neočekivanom trenutku ne otkrijemo ili nam se ono samo ne vrati kad mu se najmanje nadamo i kad nam više nije ni potrebno.

Zaista nije mogao tačno da odredi u kom trenutku se to dogodilo. Ne bi mogao više da kaže ni tačno mjesto gdje se nalazio. Zna samo da je uhvatio sebe preporođenog i sa osjećanjem nenadnog olakšanja i blagog umora.

A razlog za svoju višemjesečnu mòru našao je neko-

liko godina unazad, u onom vremenu kada je kao sedamnaestogodišnjak počeo sve češće da zalazi u briačku zadrugu, koje se sve do ovog trenutka nije sjećao iako se nalazila stotinjak metara od briačnice pred kojom je uporno iščekivao objašnjenje.

Tada mu se činilo da i suvišna dlačica ili nepravilno uvrnut pramen kose mogu biti nadaleko primjećeni a naročito od djevojaka iz razreda kojima su, čvrsto je vjerovao u to, dovoljno smetale i njegove rijetke i povremene bubuljice.

I ma koliko da se osjećao nelagodno u briačnici, savlađivao je taj otpor u sebi i hrabro izdržavao podrezivanje, češljanje i četkanje, a nekoliko puta se osmjelio i na pranje kose, iako je smatrao da je to suviše veliki zahtjev i nedoličan posao da stariji čovjek izmiva glavu nedozrelom mladiću.

Zanemarivao je i majstore koji su ga dočekali s jedva primjetnim ali nadmoćnim podsmijehom, uslužno pitajući na koji način da mu uredi kosu, stavljajući do znanja da dobro razumiju njegove uzaludne napore da se sviđi svojim vršnjakinjama. Možda su znali i ono što on nije – da je za to potrebno više odlučnosti a manje licanja.

Na ulazu u zadrugu bila je blagajna na kojoj je trebalo platiti da bi se unutra, kao dokaz, pokazao listić iz bloka. Sve se zbilo onog zaboravljenog dana

kada mu je majstor poslije duga čekanja pokazao slobodnu stolicu, zatraživši potvrdu. Izvadio je iz džepa i pružio potvrdu tom znojavom i zamašćenom glavonji koji je vazda bučao o fudbalu. Zlurado i prijeteći, ovaj je zapjenušio:

- Htio bi da podvališ, je li?! – i oteo mu potvrdu iz ruke, pa pokazujući je ostalim majstorima, koji su svi u iščekivanju da se dogodi nešto što će razbiti dosadu, prestali da rade, nastavio:

- Ovi su blokovi važili prije petnaest dana! Sramota!

Prestravljen i zastiđen, nije mogao da izgovori ni riječ, nije umio ni da se sjeti je li malo prije platio na ulazu. Stajao je bespomoćno, blijed, uzdrhtao i kao go dok su se oko njega zbijala izobličena i neprijateljska lica i već potpuno nerazumljivi glasovi.

Ni sada mu nije jasno kako mu se našla u ruci, valjda iz nekog drugog džepa, prava potvrda niti kako je cijeli događaj potpuno potisnuo u zaborav.

ŽABA

... Dok se sladite žabljim batacima, ispričaću vam kako je nama, dječacima, za vrijeme onoga rata, omiljena igra bila mučenje žaba, ali i jelenaka, skakavaca i ćirikavaca. E, zbog takvih i sličnih priključenija, čini mi se da sam zdimio na kraj svijeta, bježeći, jednako, i od očaja malih sredina.

Odalje od Kamipolja, tankovodna rijeka, krajem proljeća bi presušila teško zaudarajući na močvarna isparenja i usmrđelu ribu. U njenim skorčalim kaljugama bilo je puno zelenih žaba (*Rana esculanta*), koje su po svojoj pastelnoj zelenoj boji imale male crne pjega i žute uzdužne pruge, dok im je donji

dio tijela bio bjeličaste ili žućkaste boje; šare su im bile još ljepše poslije parenja; velike oči u zlatnom prstenu imale su neki mudar i u isto vrijeme vedar pogled.

Lovili smo i iskopavali zelene ljepotice, i donosili na Tujkovinu, dok su moćni “liberatori” nadlijetali zetsku ravnicu, noseći tone smrtonosnog tereta na Ploešti, a zlokobni “Daglasi” svakodnevno izručivali bombe na obližnji grad, koji je bio zborna mjesto trupa Wernahta iz Grčke i Albanije, koje su se, zajedno sa kvislinzima, grupisale i polazile na zli put; mi, trinaestogodišnji zaludnjaci – u nižu gimnaziju nijesmo išli još od prvog bombardovanja – skupili bi se u krug, svaki uzeo svoju žabu, stavio je na tvrdu zemlju i željeznom šipkom ili ekserom za zakivanje greda, odmjereno je udarao po glavi, dok bi se ona grčila i postepeno nadimala. Tvrđili su da žaba, kad je tuku po glavi, može da se naduši i pukne. Zaneseni, udarali smo ignorišući zaglušnu huku bombardera i razdiruće praskanje bombi...

Moja žaba odjednom klonu i opusti se dok joj se na glavi rascvjetavala kaplja krvi. Pade mi mrak na oči i glavom bez obzira, prašnjavom ledinom strkoh kući, bježeći od svog zlodjela i svojih drugova opijenih mučenjem.

Moje bjekstvo preko grane i Atlantika nije prelomi-

la gladna euforija, pijanstvo od slobode, mladička razočaranja, Kamipolje ucrnjelo od skakavaca ni potpuno porušeni i razoreni grad u kome sam završio maturu – ili možda jeste sve to zajedno.

Čašu jada prelilo je krvavo zločinstvo na onoj istoj Tujkovini: dvoje pasa koji su se zakačili prilikom parenja i nijesu mogli da se razdvoje, nevoljno i tromo su vukla svak na svoju stranu...

Izenada im je pritrčao naš drug iz detinjstva, Aljoša Asasin, krupna zipina, široke glave urasle u ramena, i jednim zamahom kosijera između u grču zakovanih pasa, presjekao puzdro iliti falus; psi su žalostivo zaskvičali i iznemoglo se povukli odmičući se jedan od drugog – muškome partneru iz unakaženih genitalija šikljala je krv, a ženka je u zgrčenom svinkteru, krvareći, odnijela mrtvi dio svog oplodivača...

- Damn it! – završi monolog potuđeni zemljak Vešo Jukon.

SOLILOKVIJ

... Nije to ništa, ja imam šest malijeh i sedam velikijeh bolijesti, a vrh svega meteopatiju i hipohondriju, pa se ne žalim, život mi je zato zanimljiv i nepodnošljiv u isti mah; što je najvažnije, sve to mi ne utiče na apetit, pa mogu da patim do mile volje; u Parizu sam, kao mlađahni emigrant iz FNRJ, kraće vrijeme, konzumirao izvanrednu pseću hranu iz limenki; iako sam u detinjstvu trošio odurnu varenu ikru od ukljeva i skobalja, nijesam omrznuo kavijar, naprotiv; a najboljeg lososa kušao sam na Aljasci, u Kolidžu, north from Ferbanks, pa navíše, đe sam vidio pse mučenike, potlačene ali žilave i

otporne proletere, kako u zapregama vuku teške
tovare na saonicama, krčeći po ledu i snijegu dok
ih sirovi i surovi lovci na irvase i polarne međe-
de, šibikaju dalekometnim vhipovima i još im se maše
na vrh tereta da i njih nose; a *Canis familiaris* što je
vazda bio s čovjekom i uz čovjeka, najveći je pol-
tron poslije svog gospodara, naravski, razlika među
njima je u korist psa, jer on je poltron s razlogom
a čovjek i s razlogom i bez razloga; zlosilje im je,
takođe, zajedničko, ali pas opet stoji malo više na
rejting listi, jer to čini samo kad mora; sad mi dobro
dođu stihovi Vjenceslava Čižeka, koji je, dijelom
i zbog takvih robijao: žaba drugu pojela ne bi / a
čovjek hoće svoga kolegu / širom zemlje hramovi
/ širom zemlje ratovi / paktovi – crni svatovi; pas
se stravi od puške i pištolja, od bombe i granate,
osjeća smrt prije no što je sunula na njega, a čovjek
ni kad ga snađe, iako su njih dvojica još od paleolita
zajedno; zato ih glad čini sličnim – u potleušama od
suvomeđe podno Kamipolja glad je bila vazda s nji-
ma; pod ratovima i vojskama, okupacijama i asimi-
lacijama, ali i u rijetkim mirnim vremenima, čovjek
se nije brinuo za psa, on se oduvijek sam snalazio i
tragao za hranom; i ljudima i “kućnim ljubimcima”
bilo je jednako teško i najteže, na izlasku iz zime,
kad nije bilo ni suva rebra ni užeglog rijesa slanine,

niti kosti da pas ograde, zdrobi, i u oštrim škriljcima i iverima proguta; ako ljudi i prežive do kopriva, štira pitomoga, zelja divljega i lijepe žućenice iliti maslačka psi to nijesu niti jeli niti mogli dočekati, no su jedva nalazili ispod plotova ili iza kuća skamenjeni ljudski izmet i proždrali ga; na nultoj tački nemaštine i gladi, Veljovići su skinuli pršutu koja je jedina visila o kuki na gredi crnoj od čađi, da se najedu pa poslije kako bude; pršuta se bila potpuno ucrvljala i usmrđela, nije bilo Crnogorca koji bi je okusio pa su je bacili na bunjište; njihov vazda gladni šarov, presukana i preskubena psina, nanjušio je veliku pršutu i unezvijereno navalio na nju dok nijesu ostale samo bijele kosti; odvukao se, sa trbuhom do zemlje, do rijeke i zagazio u plicak dok mu je uzdrhtali abdomen ronio; da ste ga mogli razumjeti sigurno biste čuli kako zavija: vodo, moja vodo, što si tekla tekla si, i navro da pije, pije – nije utvrđeno koliko je to trajalo, možda sat, možda dan, tek zimogrozni, bolesno vedri marač, rascijepila je bljuzgava eksplozija; šarov se raspao na sve četiri strane i nestao u vodi koja je lijeno nosila crijeva i želudac, prslu jetru i nesažvakane komade crvljive pršute...

Od tada, ja ne konzumiram pršutu. A vi?

DISIDENT IZ RIGE

Upoznao ga je posljednjeg od svih učesnika jugoslovensko-sovjetskog simpozija u Rigi, na visokoj terasi katedrale iz trinaestog vijeka, odakle je poznati arhitekta Baumanis, pokazivao stari grad na ušću Daugave u sivo Baltičko more.

Polarna hladnoća neumitno je prodirala kroz sukno kaputa, vjetar iz Finske tukao je u oči, dok su odozgo gledali grad, rijeku i zaleđene meandre, trudeći se da prodru pogledom kroz tmasto sivilo do mora i zaliva koji su, zaludu, bili na dohvat ruke. Mukli, bešumni udar mraza stizao je do kostiju, prolazeći kroz uši i pluća, kroz slabine i tabane.

Samo što je primijetio da su na kamenitoj vjetrometi-
ni ostali jedino Letonci, prišao mu je njegov novi
poznaničnik Peter, prijateljski i brižno mu savjetujući
da čvrsto omota šal oko lica i vrata, i da diše samo
kratkim, plitkim udisajima...

Izgleda da su instrukcije došle prepozno – nije više
mogao ni disati ni kašljati, bio je iznutra zagušen i
zacimentiran gruševinama i lučenjima...

U Dubultiju, u restoranu sauni, jedva se malo pri-
povrnuo; uminula je ledena sječa i ostalo samo
krkljanje i šmrkljanje.

Dok su s nogu pili votku pomiješanu sa riškim
balzomom, domaćini predložiše da prije ručka idu
u saunu. Rusi i njegovi kompatrioti, bez ikakva
dvoumljenja, odbiše; on sam odmah prihvati, jer ga
oveseli pomisao da će zagrijati i pregrijati i glavu i
pleći i noge i ruke.

Zabrinutog Petera, umirio je kada mu je kazao da
sauna za njega nije nikakva novost i da može izdržati
što i Letonci.

U prethodnoj prostoriji, đe se nalazila garderoba,
svlačionica i tuševi, skinuli su odjeću pa goli i ok-
upani, sa ubrusima i drvenim daščicama površine
oveće knjige – ušli u saunu i posijedali na široku
klupu, podmećući ispod sebe hladne ploče da se ne
ispeku na gotovo usijanim sjedalima.

Mirno je sjedio, u nekom infernalnom blaženstvu, koža samo što mu nije gorjela, jednako kao nos i uši, grlo i dušnik.

Jedva je dočekaao, kad je, poslije nekoliko minuta, Peter ustao i pozvao ih da se rashlade.

Izašli su, suprotno od ulaza, kroz neku vrstu predso-
blja, na sniježnu obalu mrtvog kanala pod debelim
ledom, koji je pri kraju, uz sam sprud, bio razbijen i
izlomljen, da bi se moglo stupiti u vodu.

Zagazili su do prepona; po površini se brzo hvatala
ledena skrama, a oni bi čučnuli da ih voda prekrije
preko glave, ustajali, ponovo uranjali, i tako neko-
liko puta – ne osjećajući više ni vrućinu ni hladnoću;
stresali su se i ispuštali kratke, duboke uzvike, jed-
nako iz grla i dušnika.

Preko sleđene zemlje, s daščicama u rukama, vratili
su se u izlaznu prostoriju u kojoj je bila voda, da se
plaknu noge u prolazu, i ponovo ušli u saunu...

Osjećao se preporođeno, gotovo triumfalno, najviše
zato, što na ovolikim temperaturama nije ranije ni-
kad bio. Uz sve to, Peter ga je gledao sa neskriven-
im uvažavanjem i divljenjem. Zato, kad je, robus-
ni Gunar Cirulis, kazao da on ide na sto dvadeset
stupnjeva, i sio na gornju klupu, koja se prostirala
iza njihovih leđa, kao visoki stepenik – bez dvoum-
ljenja mu se pridružio, očitavajući temperaturu na

drugom toplomjeru u visini očiju koje su gorjele, dok su mu u preosjetljivim i bolnim ušima grmjeli aplauzi, Peterovi i njegovih drugova...

Da se ne bi odista istopili, brzo su, ponovo, izašli na rashlađivanje, odsjedeni potom još jednu seansu, izašli iz saune i istuširali se hladnom vodom. Koža im je, po svim osjetljivim djelovima, bila crvena i opaljena, kao odrta, ali je to brzo prolazilo i nestajalo.

Prije no što su ušli u salu za ručavanje, Peter mu je prišao i u povjerenju ga zamolio da stvori priliku da razgovaraju.

Samo što su se dogovorili, da se nađu poslije ručka, prišao im je Anatolij Mjednjikov, s pitanjem, da li zna da je otac njihova prijatelja, Petera, znameniti letonski strijelac, vjerni gardist Vladimira Iljiča?!

Peter se na to stresao i s nelagodom odmahnuo rukom, što je ugledni Rus, dobrohotno protumačio skromnošću našeg dragog druga. Njega je, naprotiv, iznenadilo Peterovo odbacivanje svega što mu se o ocu govori; on se od oca i njegova života, izgleda, sramio.

Upoređivao je u sebi ponašanje svog novog prijatelja s onim sasvim suprotnim manirom svojih zemljaka, koji stičući ugled u društvu, ili postižući kakav uspjeh, recipročno tome, uzdižu i hvale svoje očeve,

kiteći njihov, najčešće prosječan životopis.

U velikoj blagovaoni, kolege su ih srdačno pozdravili, kao da su osvojili kakav sportski trofej, a on je mislio da je to bilo stoga što su svi jedva dočekali da najzad sjednu za ogromnu trpezu.

Pili su votku, pšeničnuju, riški balzam i đurdijanska vina, a pored neizbježnog, crnog i crvenog kavijara, i ružičastog lososa, obilato su se služili mariniranim, pohovanim i lešanom baltičkom ribom.

Usred ručka, Naturščik, kako je sam za sebe govorio, misleći da ga to stavlja iznad profesionalaca, Vladimir G. Markov, veselo, i kao da je to lično izumio, kliknu:

- Evo ga, omolj, iz Bajkala!

Peter ga, odmah, zlurado pouči:

- Neće biti! To je mlada haringa, spremljena na letonski način!

Kad su ručali, predložio je Peteru da u susjednom salonu popričaju, ali on je to, s razlogom odbio, jer bi im učesnici simpozijuma mogli prilaziti i prekidati ih.

Mećava bijaše minula; nad zloslutno naježenim morem i ravnom plohom surog neba, pomaljalo se hladno sunce mrtvog sjaja. Kad su malo odmakli obalom, Peter naglo i jetko započe:

- Ja mogu za vas biti Peter, dopalo mi se vaše držanje na katedrali i u sauni, ali oni ne mogu tako samnom, za njih sam Peter Albert Jakobson... Nijesu, oni, ni moji drugovi, ni moji kolege... Znete li što su oni nama učinili? Ovdje sve zavisi od njihove svevolje... Povijesno i kulturno središte što je vijekovima zračilo, hanzeatski, i livonskih vitezova, grad – sada je slijepo crijevo azijske imperije; naša tradicija, naša kultura, zbrisane su kopitama stepskih i kozačkih pustahija; proglasili su nas seljačkom zemljom kojom rukovode njihovi idejni masovici, što jedva znaju jedan jezik – njihov... đe god su doprli – svaki drugi narod, svaku drukčiju vjeru, svaki novi put i razvitak – satiru i zatiru, kako bi sve poseljačili i proletarizirali... Velšani, s blagoslovom Engleza, svoje najviše brdo Fnen Garu, doziđuju, da bi dobilo status planine, a mi nijesmo gospodari ni svog jedinstvenog Riškog zaliva, koji je naš jedini svijet i naš hranitelj; on je zagušen i zadavljen njihovom slijepom silom, grozomornom tehnikom i željezom...

*

* *

Šetnja se završila tako što je nevoljni slušalac zbrzao povratak prestrašen svim što je čuo; nije s

Jakobsonom ni prokamenio. Umirivalo ga je samo to da opasni solilokvij, na pustoj obali, niko drugi nije čuo.

Tješio se da ni sam ne može biti izuzet od gotove urođene, građanske plašljivosti, što je dosta masovna pojava kod njegovih, inače, junačnih zemljaka.

KRAJ DUGOG MARŠA

Hančou, jezero i čipkasti mostovi, šarene ribe i egzotične tice...

Dvorana je bila gotovo sva u staklu, prepuna dnevne svjetlosti, kao novi Mauzolej Mao Ce Tunga... U pročelju, valjda zbog gostiju, veliki pano raskošne i blistave Kuan Jin, od teške svile đe je dominirala bijela, sjenčena okerom i kineskim crvenim.

Razgovor za ručkom započeo je utiscima sa jučerašnje posjete Trgu Tjenanmen i Mauzoleju balsamovanog vođe. Domaćin, maršal, Mao Dun, i njegov glavni gost, general Popara, vodili su tokom cijelog objednog rituala glavnu riječ, dostojanstve-

no i sa velikim uvažavanjem, tako da je nezapaženo prošla, zahvaljujući vjerovatno, prevodiocu, upadica člana gostujuće delegacije, generala Vipotnika – da se drug Mao mnogo bolje drži od druga Lenjina...

Služena je, kao glavno jelo, pekinška patka, i još desetak prislačaka od pačjih tabana, krilca, mozgova, želudaca... uz, izvanredno ukusna i pikantna, kako su ih kolonijalisti zvali, stogodišnja jaja, takođe pačja, crnog sjaja i strukture kolomasti.

Pila se ognjevita rakija, mao taj, iz vitkih čaša sa stalkom zapremine nula jedan, i koja se uzimala jednim gutljajem, kao što Rusi piju votku. Na kraju je iznijeto dezertno vino od riže, koje je dosta ličilo na prošek, i imalo gotovo isto tako bogat buke...

Poslije zdravica, ali i tokom njih, i domaćin i gost, više puta su ponavljali, toga im nikad nije bilo dosta, da su njihove dvije revolucije bile samosvojne i osobene, podrazumijevajući neizgovoreno, da nije su ni pomislili da su oba režima i pored svijetlih trenutaka i nesumnjivih uspona u biti bili boljševički i ne previše originalni.

*

* *

Domaćin je polako i sažeto pričao o pokrajini Kjansi đe je bilo jezgro crvenih; o Čang Kaj Šeku, vođi

Kuomitanga, koji umjesto da, u tom trenutku, brani Kinu od invazije Japana, kreće iz stare prijestolnice Nankinga, sa armijom od nekoliko miliona vojnika i ratnom tehnikom, dotad neviđenom, - na jug, i steže smrtni обруч oko Kjansija. Oktobra trideset četvrte, Maova milionska armija vojnika, žena i dece, probija se iz Čangove pete ofanzive u obući od bambusa i slame, i polazi na Dugi marš prevaljujući hiljade kilometara, pravo prema Tibetu, probijajući se i krvareći pod stalnom vatrom, osipajući se u snijegu i ledu, nestajući kroz neprohodne močvare i šume, kroz koje vojska nikada nije prolazila; deca su padala i propadala, žene umirale od gladi i iscrpljenosti, armija se naoči topila i isparavala ali se nikada nije zaustavila.

Ni Mao, ni Ču De, nijesu primjenjivali Sun Cua i njegovo Umijeće ratovanja, iako su naizust znali njegove savjete: ako se pridržavaju dok stoje – izmoreni su glađu; da bi zagospodario neprijateljem moraš da budeš neprimjetan i tih; kad vam je odstupnica presječena vodom, uvijek se držite dalje od nje...

Sve je bilo drugo i drugačije: ne možeš da budeš neprimjetan i tih, ne možeš da se držiš na nogama od gladi, kamoli da se pridržavaš, ne možeš se držati dalje od vode kada te u nju nagone, a ona

se isprijecila ispred kolone umirućih i moraš je prijeći.

Kad su stigli na skele, nad kanjonom zahuktale i zapenjušale rijeke Tatuho, ne prelazeći je, jer bi to predugo trajalo a neprijatelj ne staje ali i ne ruše skelu, već idu dalje đe ima most nad kanjonom među stijenama do neba, a most je na lancima, do polovine mosta, daske su izgorjele, ostali samo lanci i gorolomna rijeka ispod. Birani i manje iščiljeli vojnici vise iznad rijeke dok ih s druge obale kose mitraljezi... U ambisu padaju desetine, stotine, hiljade – jači od smrti dočepavaju se druge polovine mosta čije je štrice neprijatelj već zapalio, samo neuništivi prolaze kroz oganj i zatiru mitraljeska gnijezda...

I opet, planine smrti, i poslije njih, ravni beskraj voda, pa magle, i odozdo i odozgo.

Stigli su u Kansu pa u Šan Si, do Velikog zida – i, najzad, - Jenan...

General Popara, od pete ofanzive, opjevani vojskovođa, sve vrijeme dok je maršal pričao, orijetko je klimao glavom i mislio svoju misao – o tome kako sam nije izučavao ni fon Klauzevica, ni fon Sekta, ali je svaki zadatak izvršavao najbrže i najbolje (a šušalo se, i sa najviše žrtava); njegovi su proleteru gradili most na mjestu tek srušenog; forsirali rijeku u petoj ofanzivi, iako je stoput jači

neprijatelj čekaao prijeko, padinama Zelengore, sve, opet, mimo svakog Umijeća ratovanja. Pritom se, više s ponosom nego s tugom, sjećaao hiljada crnogorskih momaka i devojaka, slatkih na pogibiju... jer nije bilo utvrde ni citadele, koju nijesu raskidali i progazili, mrtvi i živi, zajedno, ostavljajući mlade kosti na svakoj stopi od Prokletija, preko Beograda, do Triglava i Klagenfurta...

Domaćin i visoki gost, sa najviše radosti su se saglasili da je, ne tako davno, umrli, Ču En Laj, bio jedinstven čovjek, jednako veliki i za novu Kinu i zapadnu Evropu, i za cijeli svijet. Spomenut je, tom prilikom, ne bez izvjesnog uvažavanja, i generalisimus, Čang Kaj Šek, i da su on i Ču En Laj, bili, kako bi rekli Englezi, brother in law, iliti pašenozi, jer bijahu oženjeni dvjema sestrama, opet, u rodbinskoj vezi sa Lu Sinom, koji je – zajedno sa Sun Jat Senom temeljitelj građanske Kine i rušitelj posljednjeg kineskog cara, Pu Jia...

Tako su, - drčni i žovijalni, general Popara, i već odsutni i istrošeni maršal Mao Dun, koji je sve češće prduckao, - evocirali uspomene na svoje pobjede i na vizionarstvo svojih vođa, iako je, sve u svemu bilo više odstupanja nego nastupanja, - mnoge izgubljene bitke i dobijeni rat...

Okrugli sto sa rotacionom pločom, napuštali su sve

češće i sve brže, kako bi išli u sporedne prostorije,
da s mukom uriniraju.

SUSRET U BERLINU

Poslije slijetanja, od Schönefeldta do samog središta, dočekivale su ga betonske ograde i pregrade, nepregledni zidovi rascijepljenog grada.

Razlog njegovog boravka u Berlinu bilo je učešće u radu komisije za prijem filma o Kotorskim mornarima u crnogorsko-istočno njemačkoj koprodukciji. Reditelj je bio Konrad Volf, čijoj je pažnji imao da zahvali, ne samo za kratki boravak u Pruskoj, nego, povrh svega, za neobičan susret i poznanstvo koje mu je priredio.

Na samom početku projekcije filma, u apartnoj, konfornoj dvorani sa dvadesetak udobnih fotelja i

već prituljenim svijetlima, reditelj mu je poluglasno, i očito s ponosom i toplinom, predstavio svog, kako je sam kazao, velikog brata.

Visoki, vitki čovjek, čvrst i ugladen, jednako, srdačno se pozdravio s njim ne izgovarajući svoje ime, što, uostalom, nije učinio ni njegov brat Konrad.

Kad su se upalila svijetla i prestao šum kinoprojektora, braća su bila priklonjena jedan drugome prisno se osmjehujući i očigledno izmjenjujući utiske, da bi trenutak kasnije, reditelj, pristupio komisiji, blago naklonjene glave, spreman da čuje koju riječ o svom filmu. Sticao se utisak da su mu ipak bile najvažnije riječi njegovog brata, ali, naravno, kao vaspitan čovjek, pokazivao je uvaženje i za kurtoazne pohvale ostalih.

Na izlasku iz sale, reditelj ga je nenapadno izdvojio i pridružio svom bratu koji ih je, na savršenom ruskom, pozvao na piće i jednu laku, ranu večeru. U ugodnom separeu Interhotela, razgovarali su o filmu, o drami koju je na istu temu, dvadesetih godina, napisao otac njih dvojice, Fridrih...

Sve su to, ustvari, bile gornje riječi, kako Cetinjani kažu, za neobavezni, banalni razgovor.

U međuvremenu, rediteljev brat je predložio da on odredi šta da uzmu za piće i jelo. Na istrčavanje

gosta da uzmu pivo na početku, kad su tu đe jesu, - domaćin se stresao i kazao da bi s tim mogli početi u nekoj minhenskoj pivnici, ali ovo je njegov Berlin. Nije mogao da ne osjeti pomalo nadmenu sigurnost kojom je zračio njegov večerašnji domaćin i sabjesednik. Stariji brat, reditelj, preporučio mu je, potvrđujući to i prisnim dodirom ruke po ramenu, da se potpuno prepuste njegovom bratu koji želi da u svom stilu obilježi današnji događaj.

Njihov domaćin, dakle, predložio je da zanemare aperitive i da počnu i završe s bijelim vinom, i to samo s jednim. Rajnska i mozelska vina nije odabrao iz svojih razloga – on je ipak Berlinac. Mogao je predložiti slovački rizling sa pješčare uz mađarsku granicu ili neko od standardnih đurđijanskih vina – cinandali ili gurdžani... Ali on ne želi da ih zamara suvišnom pričom – pošto slave završetak filma o događaju koji se zbio u Kotoru i Boki, on je već osigurao mediteransko vino iz najbližeg susjedstva – korčulansku maraštinu sa lokaliteta Smokvica.

Pošto su s veseljem pozdravili odluku neobičnog domaćina, pristupili su, uz obilato zalivanje vinom, - večeri, koja se – uz stalno zamjenjivanje vrućeg tosta i cvjetova orošenog mrzlog maslaca – sastojala od sivog persijanskog kavijara na ledu i velike hladne pastrve u gustom jogurtu.

Njihov domaćin, Mark – kako ga je jednom oslovio Konrad – objasnio im je da je to njegov malo modifikovan recept spremanja ribe u Polabju – da je za to najbolja pastrva iz gornjeg toka Nise, sa Sudeta – posoljena i kratko prigana u dubokom vrelom ulju, na jakoj vatri, zatim ovlaš posuta jabukovim octom, poprskana isjeckanim bijelim lukom i potpuno pokrivena jogurtom. (Naravno, gost nije ni pomislio da kaže da postoji potpuno isto takvo dukljansko jelo – pastrva u kisjelom mlijeku, i da su u Polabju, izgleda, živjeli daleki preci Crnogoraca, pa su možda zapamtili i prenijeli ovaj nauk u Crnu Goru; ako ga nijesu i jedni i drugi primili sa Orijenta.)

Večera je protekla u lijepom raspoloženju, ali i pored velikih količina maraštine, nije bilo nikakvog, ponegdje uobičajenog, pjanskog grljenja i plakanja na ramenu.

Kad je bilo najljepše, visoki čovjek je ustao. Pošto su se rastali od njega – Konrad i gost otišli su na konjak u Zille-Stube, gdje su izvođeni odlomci od Berta Brehta i Kurta Vajla i kabaretske tačke iz slavni prednacističkih vremena ali socrealističkog punjenja...

*

* *

Nedavno je saznao da je njegov zagonetni sablesjednik i izuzetni domaćin bio Markus Volf, svemoćni šef i mozak najuspješnije službe sigurnosti koja je ikad postojala, surove Štazi, tvorac Gijoma i uzročnik pada jedinstvenog državnika Vilija Branta.

Veliki Markus Volf, pošto je prošao mučne istrage, suđenja i robijanja – napisao je i objavio sopstveni kuvar.

RENEŠANSA

IZABETA

Izabella Erizzo od Antonija, plemića i diplomate mletačkog i potkneza Ferare, od istog roda kao i dužd mletački iz šezdesetih godina šesnaestog vijeka – kontesa i prinčipesa crnogorska, voljena supruga Đurđa Crnojevića i premila snaha (Staniše) Skenderbega – obasjala je sobom nekolike decenije s kraja petnaestog vijeka i nekolike s početka šesnaestog. Malo se zna o ovoj plemenitoj gospođi koja je boravila u rodnoj Veneciji, kraće vrijeme u dvoru na Cetinju, opet u Veneciji i na beneficiji Tera Nova. Zna se i da je dostojanstveno i dostojno iskala pravdu od Sinjorije mletačke ali je takođe znano da sin-

gorija nikad nije izgubila parnicu niti ikome vratila ono što je prisvojila.

O ovoj jedinstvenoj gospi najviše smo doznali iz Testamenta Đurđa Crnojevića)¹ i iz pisma Izabeti Skenderbega Crnojevića, odakle prenosimo nekoliko navoda.

I „...Ali sada znaj da kada krenuh da dođem od tamo, htio sam napisati testamenat, ali zaista ne htjedoh te žalostiti, upoznavši ljubav koju si za mene imala i znajući za suze tvoje spremne da se proliju. Ali sada, kada sam se od tebe udaljio, a Bog zna kada i gdje ćemo još biti zajedno, i sjetio se smrtnog časa, htio sam napisati ovaj testamenat sam, vlastitom rukom... nad svakom stvari posebno, ti ćeš ženo moja Izabeto, sama upravljati, ti sama, tako da sve ono što sam ovdje napisao, kao i ono što nijesam napisao... ti, moja ženo Izabeto sve to obavlja...a za tvoj veći ugled, ženo moja, ja se suprotstavljam svakom gospodinu, bilo duhovnom ili svjetovnom, bilo bratu, ili rođaku, ili slično, bilo kojeg položaja ili ličnog ugleda, da ti niko ne može naređivati da silom radiš bilo koju stvar, niti da iko može od tebe tražiti račun o onome što jesi, ili nisi uradila dobro ili loše... neka preuzme u svoju imovinu i neka to koristi... onoliko

¹ Testament je mnogo preveden, tumačen i citiran – od Ivana Kukuljevića Sakcinskog do pl. Miloša od Dobađe

koliko hoće... koliko bude htjela. Slično tome, neka posjeduje sve ono što je gore rečeno bilo da se uda ili ne uda, i od svega neka bude gospodar, a naročito nad onim nad čim bih ja za života bio gospodar...

I tako sve što sam ovdje napisao kao i ono što nijesam napisao, bilo iz prošlosti, ili što bi se s vremenom moglo dogoditi, sve joj ostavljam u vlasništvo i potvrđujem da je u rukama gospođe Izabete, moje žene. Naročito poslije moje smrti, moju čast će, ako bude htjela, moći dobro sačuvati sjećajući se ljubavi kojom smo se voljeli... Izabeto, ponavljam, odričem se svih svojih posjeda u cjelini... Nikom drugom ne dozvoljavam da protiv tebe traži račun niti da ti naređuje, osim jedinoga Boga.“

II „Plemenitoj i mudroj i vsakoj časti i visokoj hvali Bogom darovanoj i visokorodnoj našoj miloj i ljubimij snasi, gospođi Izabeti... od gospodina Skenderbega Crnojevića, sandžaka crnogorskog i primorskog i vsjoj dioklitijanskoj zemlji gospodina, milo i ljubimo i vele drago pozdravljenije vašemu gospocvu. Potom takoi da zna gospocvo vaše kako ni Bog spodobi obladati i gospocvovati zemljeju seju deda i oca našego, takoi molimo gospoda Boga vsedržitelja i po nas i na vas da bude veliki božji divni i nepremeni promis carstva mi, i vas da Bog

spodobi obladati i gospocvovati zemljeju i prestolom deda i oca našego i našijem.”

Tako su Izabetu osobila i slavila dva brata – renesansni vitez Đurađ i mlađi Skenderbeg, sultanov povjerenik i u islamu nasljednik cijele zemlje crnogorske i skenderijske. Oni stavljaju pred skute jedine Izabete – i zemlju i blaga i upravu s ljubavlju i blaženstvom kao dva templara što obožavahu sveti ženski princip.

*

Zaludu smo se trudili da saznamo kako je izgledala božanstvena Izabeta; navodimo zato dva opisa slike, dame, savremenice naše junakinje, što ih duboko povezuje renesansa koju su zasigurno obje ispovijedale. Prvi opis je od narečenog Feliksa, iz male ali zato vrlo pretenciozne novele *Slika i sjenke*, publikovane krajem pedesetih godina prošlog vijeka; drugi, znamenitog živopisca i beletrista Dimitrija, o tajanstvenoj i uznemirujućoj, dostojanstvenoj i zatvorenoj slici, iz knjige *Veronikin rubac*.

I „Vidio sam njenu lijepu glavu sa zaglađenom kosom koja se spajala ispod brade, sa razdjeljkom na tjemenu, nešto duži vrat sa crnom ogrlicom što podsjeća na brojanice, uzana ramena i jedva

naslućene grudi koje s desne strane prekriva njena ruka sa veoma izduženim tankim prstima...visoko usko čelo preko sredine povezano tankom crnom vrpcom; obrve u jednom luku urastaju u žutu, širu i kao istetoviranu liniju koja se završava na sljepoočnicama. Nos ima fini gospodstven oblik sa jasnim ivicama a oči zagonetnu snagu koju pojačava kratak spoj malih usana i odsustvo bilo kakve bore na licu...“

II „Leonardo je znao dočarati i laki drhtaj nelagode u slikama prožetim ljepotom i elegancijim. Taj dvojni aspekt motiva koji istodobno nosi ljepotu i neku vrst nelagode... svakako je slika Dama s hermelinom... to je, možda, najneobičniji portret u Leonardovom opusu, što zrcali rafiniranom bizarnošću...“

*

Hoćemo da vjerujemo da je Leonardov portret Cecilije Galerani – koji smo pedesetih videli u galeriji dvora Vavel u Krakovu i za koji se do prije nekoliko decenija samo nagađalo da je Da Vinčijev – u stvari portret nedostupne i jedinstvene Izabete, najljepše i najtajanstvenije od svih božanskih žena što ih je Leonardo stvorio.

ORIENT

SALADIN

Rene Gruseu

Mladi i lijepi kralj, Ričard Plantagenet, poveo je cvijet vitezova, Ostrva i Normandije, u Svetu zemlju da, čuva Hristov grob i brani Boduenovu Franačku kraljevinu.

Kralj Ričard, vjerovatno ponesen primjerom onih krstaša s kraja jedanaestog vijeka koji su, u ime Hrista, htjeli satrijeti islam – poslije predaje garnizona koji je branio Akru, naredio je da se pobiju nekolicke hiljade zarobljenika, što je štetilo glasu o njegovu viteškom ratovanju. U kasnijim bitkama,

Ričard Lavlje srce, brzo je povratio ugled, za što se dijelom može zahvaliti Saladinu, sultanu Orijenta, koji je kod Jafe, usred bitke, nesalomljivom vojniku, vojskovođi željezne ruke, poslao dva arapska hata, jer “jednom kralju ne dolikuje da se bori kao pješak”; a kad se, poslije bitke Ričard razbolio, poslao mu je breskve i ljekovite napitke i sniježnu vodu sa Hebrona. Saladin je uvijek tako postupao; čojstvo i dobrota bili su prve odlike njegova karaktera.

Pri zauzimanju Jerusalima – možda i slijedeći primjer prvih muslimanskih osvajača, koji su poštovali hrišćanske bogomolje – ne samo da je sačuvao Hristov grob već je spriječio svako nasilje prema hrišćanskom stanovništvu. Siromašne hrišćane koji su napuštali Jerusalem a templari i hospitalci nijesu bili voljni da i za njih plate otkup – Saladin i njegov brat Melik el Adil, oslobodili su ili dali otkup za njih...

Ovakvi postupci bili su svojstveni Saladinu tokom sve njegove vladavine, ali i kralju Ričardu od Svete zemlje. Na njega je nesumnjivo djelovao i Saladinov primjer; možda se trudio da ga u svemu sustigne, pa je, izgleda, imao i tajne sastanke s njim, na kojima su ukazivali čast i uvažavanje jedan drugome i u velikom prijateljstvu razgovarali o bogu i kosmosu, o

miru i ljubavi među ljudima, o vjerskom saglasju među muslimanima, hrišćanima i Jevrejima.

Ovo nije moglo ostati skriveno, a ni njih dvojica, zamišljajući bolji svijet nijesu to mnogo tajili, pa su njihove lijepe namjere otkrivene od fanatika koji uvijek zlo snuju...

*

Opskurni i tajanstveni Starac sa planine, poslao je na njih svoje asasine, nemilosrdne ubojice s leđa i iz zasjeda...

Po nekim izvorima, u isto vrijeme nestaju sultan Saladin i kralj Ričard, koji su, inače, već ranije, 1192. godine, bili potpisali mir...

Ubrzo zatim, u Engleskoj se pojavljuje željno čekani Kralj, mlad i lijep, isto kao onoga dana kad je, prije mnogo godina, otišao u Svetu zemlju...

*

Kad su prestali krstaški ratovi Đenovezi i Veneciani, nijesu više prevozili krstaše i narod u osvajanje Ori-jenta, niti, za još veće blago, vraćali nazad, u Evropu, ostatke preživjelih, izranjavljenih i bolesnih,

ali i obogaćene templare ...

A Orijent je i dalje ostao surovo trgovište na zlatnom pijesku.

*Bilješka o piscu i izabranim kratkim pričama i
noveletama*

Sreten Asanović (Donji Kokoti, Lješkopolje, 1931.)
Majstor kratke priče i njen rodonačelnik u moder-
noj crnogorskoj književnosti. Njegove kratke priče
predstavljene su u mnogim antologijama u Crnoj
Gori, Jugoslaviji i svijetu, u čitankama i školskoj
lektiri; prevođen je na više od dvadeset jezika, a
knjiga "Lijepa smrt" prevedena je na pet jezika;
njegov jedini roman "Putnik" (1994) objavljen je u
šest izdanja.

Nagrade: Ministarstvo prosvjete Crne Gore za
priču (1954), Udruženja književnika Crne Gore
za knjigu priča "Dugi trenuci" (1957), Nagrada

časopisa "Stvaranje" za pripovijetku (1959), nagrada Oslobođenja Titograda za knjigu priča "Igra vatrom" (1967), Trinaestojulska nagrada Skupštine Crne Gore za knjigu priča "Lijepa smrt" (1972), Goranova nagrada za najbolju knjigu godine za zbirku priča "Noć na golom brdu" (1981). Asanović je bio, kasnijih šezdesetih, glavni i odgovorni urednik književnog časopisa "Susreti"; prvi glavni i odgovorni urednik i pokretač revije za kulturu i društvena pitanja "Odjek" u Sarajevu (1963-1965); glavni i odgovorni urednik "Stvaranja" (1973-1989). Bio je takođe predsjednik Udruženja književnika Crne Gore, potpredsjednik i predsjednik Saveza književnika Jugoslavije.

Ovaj izbor sadrži kratke priče od samih početaka autorovog stvaralaštva, sredina pedesetih, pa do posljednje knjige, prije dvije godine; riječju, više od pedeset godina njegovog književnog rada. Odabrao sam one priče koje, svaka za sebe, svojom zaokruženošću i zgusnutošću ispunjavaju stroge vrijednosne kriterije.

Priče i novelete ovog izbora, jednako, predstavljaju sve faze i novine umjetničke forme, raznovrsnost, kontinuitet i minimalizam ovog osobenog stvaralaštva.

Kratke priče i novelete ovog izbora objavljene su u

knjigama: Omorina (konačan naslov Igra) – **Dugi trenuci**, 1956; Gluho (konačan naslov Znamenja), Mrtva šuma – **Ne gledaj u sunce**, 1960; Svadba, Opojno piće, Lice kao zemlja, Igra vatrom – **Igra vatrom**, 1966; Tužbalica, Grki mir, Nizvodno ka jugu, Pelim u cvijetu – **Lijepa smrt**, 1971; Zvijezde padaju, Crveni pop, Noć na golom brdu, Žuto čelo, Glavobolja – **Noć na golom brdu**, 1980; I živi i mrtvi – **Opojno piće**, 1977; Marija Bakoč, Bitka za Neretvu, Glas preko Orijena, Disident iz Rige, Kraj Dugog marša, Susret u Berlinu – **Martiri i pelegri- ni**, 2000; Triumph, Lelek, Žaba, Solilokvij, Izabeta, Saladin – **Nomina**, 2006.

J.N.

SADRŽAJ

Umjesto predgovora.....	5
-------------------------	---

ZLOSLUT

Svadba	13
Triumph	19
Lelek	22

SMRTI

Igra	27
Mrtva šuma	37
I živi i mrtvi	44
Noć na golom brdu	51
Crveni pop	57
Zvijezde padaju	63
Tužbalica	69
Lice kao zemlja	75
Pelim u cvijetu	83
Nizvodno, ka jugu	88
Igra vatrom	101
Žuto čelo	108
Opojno piće	116
Marija Bakoč	125
Bitka za Neretvu	130
Glas preko Orjena	133

GRKI MIR

Grki mir	139
Znamenja	147
Glavobolja	156

Žaba	166
Solilokvij	169
Disident iz Rige	172
Kraj Dugog marša	179
Susret u Berlinu	185

RENEŠANSA

Izabeta	193
---------------	-----

ORIJENT

Saladin	201
---------------	-----

Podaci o piscu	205
----------------------	-----

Izdavač

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske-Zagreb
Radimir Pavićević

Plima-Ulcinj
Jovan Nikolaidis

Autor

Sreten Asanović

Urednici

Jovan Nikolaidis
Radimir Pavićević

Korice i slog

Jovan Nikolaidis

Grafički urednik

Dragi Savićević

Štampa

Skaner studio-Zagreb

Tiraž - 600

*Knjigu sufinacira Savjet za nacionalne manjine
Vlade Republike Hrvatske*